

///// klasické texty / classical texts //////////////////////////////////////

Alfred North Whitehead**FUNKCE ROZUMU**

*Přednášky pořádané nadací Louise Clarka Vanuxema,
přednesené na Princetonské univerzitě v březnu roku 1929*

Úvodní shrnutí

Dějinný pohled odhaluje v běhu událostí dvě hlavní tendence. První z nich se projevuje jako postupný úpadek fyzické přírody. Energie se s kradmou nevyhnutelností vytrácí, zdroje aktivity upadají a jejich možnosti zůstávají nevyužity. Druhá tendence se projevuje skrze každoroční jarní obrozování přírody či vzestupný trend evoluce. Na následujících stránkách je Rozum pojímán ve vztahu k těmto kontrastujícím aspektům dějin. Rozum je sebekázní originativního prvku v dějinách. Kdybychom odhlédli od úkonů Rozumu, je tento prvek anarchický.

První kapitola

Téma, jímž se budeme v těchto přednáškách zabývat, totiž Funkce Rozumu,¹ je jedním z nejstarších témat filosofických rozprav. Jaká je uprostřed změní

¹ Whiteheadovo užívání velkých písmen napříč celým textem *The Function of Reason* je velmi specifické a není v souladu ani s dobovými, ani se současnými pravidly, která jejich užívání v anglickém jazyce upravují. V českém překladu se jeho zvláštní způsob psaní majuskulí snažíme zachovávat (např. Rozum, Účelová Příčinnost), přičemž přesně kopírujeme užívání z prvního vydání, které vyšlo ještě za autorova života: Alfred N. WHITEHEAD, *The Function of Reason*. Princeton: Princeton University Press 1929. (Dlužno připomenout, že Whitehead není v jejich užívání vždy stejně důsledný, např. Funkce Rozumu vs. funkce Rozumu. I v takových případech jsme věrni originálu.) Jediné úpravy v tomto ohledu byly učiněny v situacích, kdy se anglická pravopisná norma zcela jasně rozchází s českou, například Middle Ages = středověk, Critique of Pure Reason = Kritika čistého rozumu, Stoics = stoikové, Platonic idea

našich mentálních zkušeností, našich intuic, emocí, záměrů či selektivních zdůraznění funkce Rozumu? Abychom mohli na takovou otázku odpovědět, je třeba uchopit povahu Rozumu v její podstatě. Toto téma je již nutně omšelé – podobné diskuse se táhnou od samotných počátků filosofického myšlení. Úkolem filosofů je však taková základní témata probírat a vyzdvihnout je na úroveň, která bude objasněná našimi moderními cestami myšlení.

Nabízí se řada ustálených slovních spojení, jejichž prostřednictvím je možno učinit zřejmějšími kontroverze, které by mohly přispět k určení skutečné funkce Rozumu:

Víra a Rozum; Rozum a Autorita; Rozum a Intuice; Kritika a Imaginace; Rozum, Činnost, Záměr; Vědecká Metodologie, Filosofie a Vědy; Racionalismus, Skepticismus, Dogmatismus; Rozum a Empiricismus; Pragmatismus.

Každá z těchto formulací navrhuje jistou sféru platnosti Rozumu a zároveň její hranice. Šíře témat, která se za nimi skrývá, nám však současně ukazuje, že tento předmět nebude možno vyčerpát prostřednictvím krátkého zručně zkonstruovaného slovního spojení.

Přestože jsem před něčím takovým právě varoval, započnu předchůdným vymezením funkce Rozumu. V dalším průběhu diskuse bude toto vymezení postupně objasňováno, přetvářeno a rozšiřováno.

Funkcí Rozumu je podněcovat umění žít.

Při interpretaci tohoto vymezení považuji za důležité nejprve věnovat pozornost klamu, který je skryt v evolucionistickém zaklínadle „přežití nejzdatnějšího“. Tento klam nespočívá ve víře, že v boji o existenci ti nejzdatnější nahrazují ty méně zdatné. To je samozřejmý a očividný fakt. Spočívá ve víře, že zdatnost nutná pro přežití je identická s tím nejlepším vyjádřením Umění Žít.

Ve skutečnosti je to tak, že co do schopnosti přežít na tom živé není příliš dobře. Ve schopnosti přetrvat zdaleka nejvíce vynikají ti, kdo žijí nejsou. V průběhu dlouhých časových intervalů přetrvávají pouze neústrojná jsoucna. Zatímco skála přežívá osm set milionů let, hranice pro strom je kolem tisíce let, pro člověka či pro slona padesát až sto let, pro psa kolem dvaceti a pro hmyz kolem jednoho roku. Evoluční učení nastolilo problém, jak vysvětlit, že se organismy s takto nedokonalou schopností přežít vůbec vyvinuly. Zajisté se tomu tak nestalo díky tomu, že ve hře na přežití byly

= platonská idea, University of Cambridge = Cambridgeská univerzita, South American = jihoamerický, United States = Spojené státy atd. V případě dalších typografických specifik, jako je užívání kurzívy a členění textu do odstavců, už kopírujeme užití prvního vydání z roku 1929 zcela bezvýhradně. Veškeré poznámky v tomto textu jsou poznámkami překladatele.

lepší než skály či kameny kolem nich. Vysvětlovat „původ druhů“ prostřednictvím učení o boji o existenci mezi organismy je přirozeně možné. Toto učení však nemůže vrhnout žádné světlo na problém emergence takových typů komplexních organismů, jejichž schopnost přežít je nepatrná. Tento problém nelze jednoduše vyřešit prostřednictvím dogmatu, které je produktem pouhého abstraktního myšlení opírajícího se o koncepci „zdatnosti“. Řešení vyžaduje, aby myšlení věnovalo plnou pozornost nejen empirickým důkazům,² ale i celku těchto důkazů.

Škála druhů živých jsoucen je velmi široká. Na jedné straně je ohraničena lidstvem, dále pokračuje přes všechny obratlovce, hmyz, sotva organizované formy života připomínající spíše shluky buněk a směřuje až k nejmenším mikroskopickým formám. Na tomto konci škály je velmi nesnadné vést ostrou hranici mezi živými jsoucnými a neústrojnou hmotou. Způsoby, jimiž lze takové druhové rozpětí zkoumat, jsou v podstatě dva. První odhlíží od času a mnohost druhů považuje za ilustraci různých úrovní života. Druhý naopak roli času zdůrazňuje tím, že přihlíží ke genetickým vztahům mezi druhy navzájem.

Zkoumat přírodu druhým ze způsobů znamená přijímat evoluční učení. Zanikání druhů i jednotlivých odlišných individuí je v něm vyloženo jakožto důsledek jejich špatného přizpůsobení vůči prostředí. Tento výklad je jednou z velkých vědeckých generalizací, která v sobě jistě skrývá velký díl pravdy. Její vášniví zastánci však poněkud přetížili její výkladové možnosti – vysvětluje totiž všechno a tak vlastně nevysvětluje nic. O konkrétní povaze boje, který se stal příčinou zmizení druhu, máme zřídka skutečné vědění. Evolucionistická fráze je pak něco jako refrén liturgického žalozpěvu zpívaný nad fosíliemi zaniklých druhů. Jestliže je pouhý fakt vymírání považován za důkaz špatného přizpůsobení prostředí, je vysvětlení redukováno na tautologii. Váha učení o boji o existenci závisí na předpokladu, že živé bytosti se reprodukují prostřednictvím dostatečného množství zdravého potomstva a že přizpůsobení se prostředí je jediným faktorem, který hraje rozhodující roli. Tento podvojný předpoklad plodnosti a zdraví samozřejmě v mnoha konkrétních případech neplatí. Maltuziánské učení naráží na své meze.

² Pojem „evidence“ je možno překládat jak jako „důkaz“, tak jako „evidenci“, „zřejmost“. Tento termín se v celém textu *Funkce rozumu* vyskytuje ve velkém počtu (24krát). Zvláště ve třetí kapitole je mezi oběma verzemi skutečně obtížné rozhodnout. Volíme a univerzálně užíváme překladovou verzi „důkaz“, která podle našeho názoru snáze unese širší významové spektrum.

V evoluci však existuje další faktor, který není vysvětlitelný učením o přežití nejzdatnějšího. Proč je trend evoluce vzestupný? Fakt, že ústrojné organismy povstaly z neústrojné hmoty spolu s faktem, že v průběhu času se vyvíjely stále vyšší a vyšší druhy organismů, není učením o přizpůsobování se prostředí či o boji o život ani v nejmenším vysvětlen.

Vzestupný trend evoluce byl ve skutečnosti doprovázen nárůstem opačného typu vztahů. Živočichové se postupně zhošťovali úkolu přizpůsobit prostředí svým potřebám. Vybudovali si hnízda i další značně komplexní prostory pro sociální interakce. Bobři kácují stromy a přehrazují řeky, hmyz si vybudoval velmi komplexní společenský život, schopný různorodých reakcí vůči prostředí.

Za aktivity, které proměňují prostředí, lze považovat i mnohem intimnější činnosti živočichů. Ti nejjednodušší z nich k sobě nechávají potravu připlavat. Vyšší živočichové svou potravu pronásledují, zmocňují se jí a nakonec ji rozzvývají. Někteří z nich svou potravu vyhrabávají, jiní svou kořist zase stopují. Tímto jednáním přetvářejí prostředí vzhledem ke svým vlastním záměrům. V učení o přizpůsobení se prostředí jsou všechny tyto úkony samozřejmě spoluminěny. Jsou v něm však vyjádřeny velmi zavádějícím způsobem a skutečná fakta pak pod rouškou takových tvrzení snadno zmizí z dohledu. Vyšší formy života jsou do přetváření svého prostředí aktivně zapojeny. V případě lidstva je tento aktivní nápor vůči prostředí nejvýznamnějším faktem jeho existence.

Tvrdím nyní, že v tomto aktivním náporu vůči prostředí lze rozlišit trojitý impuls: (i) žít, (ii) žít dobře, (iii) žít lépe. Umění žít znamená *za první* být naživu, *za druhé* být naživu uspokojivým způsobem a *za třetí* zvyšovat míru uspokojení. V tomto bodě naší debaty je třeba vrátit se k funkci Rozumu, zejména k tématu podněcování umění žít. Prvotní funkcí Rozumu je nasměrování náporu vůči prostředí.

Tento závěr je roven tvrzení, že Rozum je faktorem zkušenosti, jenž usměrňuje a zároveň posuzuje impulsy směřující k dosažení cíle, který není realizován ve skutečnosti, ale pouze v představivosti.

Z pohledu současné fyziologie je však takové tvrzení naprostým kacířstvím. Ke starším kontroverzím, které byly zmíněny výše, tedy k problematice vztahu Víry a Rozumu, Rozumu a Autority atd., jsem měl dodat ještě jednu: Fyziologie a Účelová Příčinnost. Dodáním této položky je diskuse o Rozumu situována do moderního kontextu.

Nyní se před námi otevřely dva způsoby, jak Rozum posuzovat. Na jedné straně o něm můžeme uvažovat jako o jednom z úkonů zahrnutých v existenci živého těla, na straně druhé o něm však lze uvažovat, i když

od jakéhokoliv takového úkonu odhlédneme. V druhém z uvedených pojetí je Rozum úkonem teoretického chápání. V teoretickém chápání je Univerzu či přinejmenším jeho jednotlivým faktorům rozuměno tak, že se stávají příklady, které objasňují teoretický systém. Rozum tak uchopuje možnost jisté komplexní formy určitosti. Jednotlivému faktoru ve světě pak rozumí jakožto exemplifikaci této formy.

Starší kontroverze měly co do činění především s druhým ze zmíněných způsobů pojetí Rozumu. Rozum je pro ně bohu-podobná schopnost zkoumání, posuzování a rozumění. V novější kontroverzi vystupuje Rozum jako jedna z položek, která je zahrnuta ve změní procesu. Je zřejmé, že aby bylo možno vyhovět nárokům teoretického Rozumu, je třeba oba úhly pohledu nějakým způsobem propojit. Nekonzistentní přeskakování mezi oběma stanovisky bez toho, aby byla vzájemně koordinována, působí pouze zmatky. Na jedné straně máme Rozum, který o sobě tvrdí, že je mimo svět, a na druhé straně Rozum jakožto jeden z mnoha faktorů uvnitř světa. V dědictví řecké kultury lze nalézt dvě postavy, jejichž skutečné či mytické životy odpovídají těmto pojetím – Platona a Odyssea. První z nich sdílí Rozum s bohy, druhý s lišáky.

Pojednání obou aspektů Rozumu můžeme propojit tak, že při posuzování chování živých těl vezmeme v úvahu představu účelové příčinnosti. Potom budeme moci nahlédnout, jak praktický a teoretický Rozum v lidských myslích fungují.

Fyziologové, kteří vyjadřují obecné představy, na nichž je založeno bádání jejich laboratoří, se prakticky jednohlasně shodují na tom, že do konceptuálního aparátu fyziologické vědy nemá být pojem účelové příčiny v žádném smyslu vpuštěn. V tomto ohledu jsou zajedno jak s mužem, který stál na počátku vědecké epochy, s Francisem Baconem, tak i s obvyklým přístupem všech přírodních věd.

Pro takové odmítání účelové příčinnosti se zdá svědčit široká paleta dokladů. Uvědomme si však, že doklady přesně stejné síly i typu přinutily starověké učence odmítnout křesťanský pohled na svět či scholastické učence odmítnout nový vědecký pohled, který přišel na svět v šestnáctém a sedmnáctém století. Je třeba mít stále na paměti oba aspekty Rozumu, Rozum Platonův i Rozum Odysseův, Rozum hledající plné porozumění a Rozum hledající bezprostřední metodu jednání.

Nemůže být pochyb o tom, že v otázkách vědecké metodologie je třeba dát vědcům za pravdu. Musíme však rozlišovat mezi váhou, jež má být přiznána názorům vědců ohledně výběru jejich metod na jedné straně, a jejich důvěryhodností ohledně formulací soudů týkajících se porozumění

na straně druhé. I to nejskromnější zkoumání dějin přírodních věd ukazuje, že soudobé vědecké názory jsou takřka neomylné v prvním případě, avšak bez výjimky chybné v případě druhém. Člověk s metodou, která je vhodná v hlavní oblasti jeho zájmů, se ukazuje být patologickým případem v situaci, kdy je třeba posoudit míru koordinovanosti této metody s širším celkem zkušenosti. V tomto ohledu se neliší kněz od vědce, politik od obchodníka ani filosof od matematika. Všichni začínáme jako empirici. Náš empiricismus je však omezen našimi bezprostředními zájmy. Čím jasnější intelektuální analýzou způsobů, jimiž regulujeme postupy vztažené k těmto zájmům disponujeme, tím rozhodněji odmítáme zahrnout do našeho pohledu důkazy, které se vzpírají tomu, aby byly s touto metodou bezprostředně harmonizovány. Řada největších katastrof lidstva byla způsobena omezeností lidí s dobrou metodologií. Platon je pro Odyssea bez užítku, kosti Odysseových společníků jsou však roztroušeny po mnoha útesech a ostrovech.

Předmětem našeho zájmu je nyní učení, jež říká, že v průběhu proměn hmoty a energie, které konstituují aktivity živého těla, nelze rozeznat jiné principy než ty, jež vládou aktivitám neústrojné hmoty. O základních fyziologických principech nelze debatovat. Mezi hmotnými složkami živých těl nebyly pozorovány žádné interakce, které by jakýmkoliv způsobem zasahovaly do fyzikálních a chemických zákonitostí, regulujících chování neústrojné hmoty. Toto tvrzení je však zcela odlišné od tvrzení, že žádné další principy nemohou být v dějích zahrnuty. Výše zmíněná tvrzení jsou identická pouze za toho předpokladu, že tyto fyzikální principy jsou dostatečné k tomu, aby plně určovaly chování jakéhokoliv fyzického tělesa.

Tak tomu však jistě není v případě, že mluvíme o takových principech, jako je například zákon zachování energie či chemické reakce. Často se předpokládá, že zákon zachování energie určuje všechny aktivity, k nimž se vztahuje, bez jakékoliv dvojznačnosti. Je velmi těžké pochopit, jak taková nezdůvodnitelná fikce mohla vůbec vzniknout.

Nyní bych chtěl vaši pozornost obrátit k široké oblasti jevů, která leží zcela mimo metody fyziologie, a je tak převládajícím vědeckým přístupem zcela ignorována. Celá oblast lidských záležitostí je vedena rozpoznáním předvídání určující záměr, který zase vyúsťuje do jednání. Každíčká věta, kterou utrousíme, každý soud, který vyřkne, předpokládají neochabující zkušenost s tímto prvkem života. Je vlastně velice těžké rozhodnout se, ze které oblasti začneme brát pro potvrzení významnosti účelové příčinnosti demonstrativní příklady. Víra v ní je totiž bezpodmínečná, důkazy těžko zpochybnitelné a skutečně přesvědčivé je i svědectví jazyka. Mluvíme například o taktice, již provozuje státník či nějaké hospodářské sdružení. Kdybychom

odhlédli od představy účelové příčiny, ztratilo by slovo „taktika“ zcela svůj význam. Když si připravuji tyto přednášky, zamýšlím je přednést na Princetonské univerzitě. Zbavme se představy účelové příčiny a pojem „zamýšlení“ zůstane opět zcela bez významu. Vezměme si plavbu bitevní lodi *Utah* kolem jihoamerického kontinentu. Začneme nejprve u lodi samotné. Měli bychom věřit tomu, že shluk atomů kovů, dusíku a dalších chemických prvků do podoby lodi, jejího obrnění, výzbroje, střeliva, jejích motorů i skladů jídla, že to všechno je důsledek fyzikálních zákonů, které jsou stejné jako ty, díky nimž mořské vlny bezúčelně narážejí na pobřeží státu Maine. V žádné z epizod dění nemohl být *cíl* přítomen více než v jiné. Snahy stavitelů lodí byly prostě stejné povahy jako přemílání oblázků na pláži.

Držíme se stále předpokladů ortodoxního fyzikálního učení a přejdeme k plavbě lodi. Zvolený prezident Spojených států s ní nemohl mít nic společného. Jeho úmysly ohledně jihoamerické politiky i otázky dobré vůle v mezinárodní politice jsou z tohoto úhlu pohledu beznadějně nepodstatné. Pohyb jeho těla, stejně jako pohyby těl posádky lodi i stavitelů lodí podléhaly fyzikálním zákonům stejným jako ty, které vedou k tomu, že se kámen kutálí z kopce nebo že se vaří voda. Taková myšlenka je absurdní.

Lze přirozeně namítnout, že toto učení nebylo zamýšleno k vysvětlování vedení lidského života. Pohyby těla jsou však fyziologické úkony. Jsou-li tyto úkony slepé, jsou stejně slepé i tyto pohyby. Lidé jsou také živočichové. Právě tohoto bodu se týkaly všechny boje okolo evolučního učení.

Jsme ještě ujišťováni, že bychom měli na celou věc nahlížet historicky. Lidstvo se postupně vyvinulo z nejnižších forem života a musí být tedy vysvětlitelné skrze pojmy, které jsou použitelné pro všechny takové formy. Proč však vykládat pozdější formy skrze analogii s formami dřívějšími? Proč tento proces neobrátit? Zdá se, že citlivější, více opravdu empirické, je přiznat každému živému druhu jemu vlastní typ příspěvku k vykazání faktorů, které jsou inherentní živým jsoucům.

V této debatě již není třeba pokračovat, neboť jsme dospěli do bodu, kdy je problém dostatečně vyjasněn. Pod vlivem myšlenek důležitých pro úspěšnost jejich metodologie trénování fyziologové zcela ignorují celou záplavu důkazů svědčících proti. Setkáváme se zde se skutečně nápadným příkladem antiempirického dogmatismu, který má svůj původ v úspěšné metodologii. Důkazy ležící mimo dosah metody se prostě nepočítají.

Je důležité si připomenout, že opomíjení těchto důkazů plyne z toho, že leží mimo sféru vědecké metodologie. Tato metoda spočívá v tom, že ve fyziologických úkonech jsou vyhledávány ty fyzikální a chemické principy, které v nich přetrvávají beze změn.

Této metodě nelze nepřiznat skvělé úspěchy. Problém však nelze omezit tím, že se soustředíme pouze na metodiku náporu. Skutečným problémem je rozumět úkonům živého těla. Existují jasné důkazy, že určité úkony živých těl závisejí na předvídání cíle a na vytvoření záměru, prostřednictvím něhož lze tohoto cíle dosáhnout. Tento problém nevyřešíme tím, že budeme tyto důkazy ignorovat pouze proto, že jiné úkony bylo možno prostřednictvím fyzikálních a chemických zákonů vysvětlit. Existence tohoto problému nebyla ještě vůbec rozpoznána. Naopak – je vehementně popírána. Mnoho vědců trpělivě navrhovalo své pokusy s tím *záměrem*, aby podpořili svou víru v to, že úkony živého těla žádnými záměry motivovány nejsou. Svůj volný čas pak trávili sepisováním článků, v nichž se snažili dokázat, že lidské bytosti se shodují se zvířaty v tom ohledu, že „záměr“ je kategorie nepodstatná pro výklad tělesných aktivit, jejich vlastní nevyjímaje. Vědci, kteří jsou jistým záměrem puzeni k tomu, aby dokázali, že žádný záměr nemají, jsou sami o sobě zajímavým předmětem studia.

Dalším důvodem k zamítnutí účelové příčiny je to, že uvádí na scénu nebezpečně jednoduchý způsob výkladu. To je jistě pravda. Od namáhavé práce vyhledávání následků fyzikálních příčin by mohl být vědec odrazen snadnějším návrhem vysvětlení skrze účelovou příčinu. Avšak pouhá skutečnost, že zavedení výkladu, který užívá představu účelové příčiny, má svá úskalí, není dostatečně dobrým důvodem k tomu, abychom celý problém ignorovali. Problém zůstane i přes to, že ho hlava nebere.

Křesťanské duchovenstvo často vznášelo podobný typ námitek vůči inovacím, jež považovalo za nebezpečné pro víru či mravy. Vědecký svět však taková omezení vůči svobodnému posuzování důkazů vehementně odmítá. Při obraně svých dogmat vědci nicméně nejednají jinak než duchovní. Stejně principy vedení života vykazují jak fyziologové, tak zákonodárny sbor státu Tennessee.³ V tomto ohledu jsou na tom všechny typy lidí v podstatě

³ Whitehead zde pravděpodobně naráží na tzv. „Butlerův zákon“ (Butler Act), přijatý zákonodárným sborem státu Tennessee 28.1. 1925. Tento zákon „zakazoval učit jakoukoliv teorii, která popírá příběh božského stvoření člověka tak, jak je popisováno v Bibli, a namísto toho učit, že člověk vzešel z nižších tvorů“, a to na všech státem provozovaných školách státu Tennessee. Zákon vědomě porušil středoškolský učitel John Scopes, což vedlo k otevření soudního sporu státu Tennessee vs. John Scopes, který se konal 5. 5. až 21. 6. 1925 v Daytonu a je známý jako „opičí proces“. Scopes byl nakonec shledán vinným a přinucen k zaplacení pokuty 100 dolarů, kterou však za něj zaplatil sám soudce. Tento proces, který ve své době vzrušil Ameriku a dočkal se i literárního a filmového zpracování, vstoupil do dějin jako příklad vášnivě obhajovaného nároku na svobodu myšlení.

stejně. Pokud však dobře neporozumíme zdroji našich pokušení, nemůžeme se nikdy zlepšit.

Evoluce Rozumu z nižších forem byla čistě pragmatická a jeho důsažnost byla původně velmi omezená. Základní, hluboce zakořeněný typ uspokojení, odvoditelný z dlouhých generací našich předků, spočívá v projasňování některé z metod, která usměrňuje nějakou běžnou činnost. Pakliže je metoda účinná, je Rozum uspokojen. Mimo oblast metody však chybí jakýkoliv zájem. Platnost posledního výroku je však příliš omezená. Na tom, aby byla zvědavost omezena pouze na oblast metody, existuje aktivní zájem. Jakékoliv maření tohoto zájmu vyvolává záštiplné emoce. Empiricismus se vytrácí.

Největší nadějí, kterou lze spojovat se širším zkoumáním je, že je zároveň příslibem širší metody. Čas od času začne totiž převládající metoda vykazovat znaky vyčerpání. Nejdůležitějším důkazem pro to, že metoda je již opotřebovaná, je skutečnost, že pokrok, který umožňuje, se už netýká hlavních problémů. V konečném stádiu nadvlády jedné metody se všichni hašteří už jen o nepodstatné otázky.

Každá metodologie má svou vlastní životní historii. Započíná jako postup, jehož prostřednictvím je umožněno dosažení nějakého právě se rodícího životního impulsu. Ve své počáteční fázi představuje širokou koordinaci myšlení a jednání, díky čemuž vnáší do existence uspokojení. Každá metodologie nakonec vstoupí do fáze stařecké ochablosti, do svého druhého dětství. Širší kontrasty, jichž bylo možno dosáhnout v jí vymezené oblasti, byly již prozkoumány a osvojeny. Uspokojení z opakování úkonů vyvanulo. Život je pak postaven před poslední alternativu, na nichž záleží jeho osud.

Tyto alternativy mají svůj původ v povaze trojitého impulsu, který jsem již zmínil: žít, žít dobře, žít lépe. Zrození metodologie je ve své podstatě objevem nového životního postupu. Ve své počáteční fázi uspokojuje bezprostřední nároky na dobrý život. Dobrý život je však nestabilní: zákon vyčerpání je nevyhnutelný. Když se jakákoliv životní metodologie zbaví možnosti objevování něčeho nového, a dostane se do stavu postupného vyčerpání, stojí před biologickým druhem rozhodování, které může zpečetit jeho osud. Buď sám sebe stabilizuje a upadne tak na úroveň pouhého žití, nebo ze sebe okovy dřívější metodologie setře a nastoupí na dobrodružnou cestu lepšího života.

Ve druhém případě se druh chopí některé z nově vzniklých metodologií, skryté ve změti různorodé zkušenosti, jež se nachází za hranicemi dřívějšího převládajícího způsobu života. Je-li volba šťastná, je zahájen vzestupný trend evoluce. Pakliže šťastná není, stopy po zmizelé rase přikryje zapomnění.

V případě šťastné volby nová metoda rychle dosáhne své vrcholné fáze rychle. Schopnost nové formy dobrého života udržet se závisí na mnohosti

kontrastů, které mohou být zahrnuty uvnitř oblasti přístupné její metodě. Důkazy se zdají svědčit pro to, že evoluce postupuje po zrodu nové metodologie jistou rychlostí do svého středního stádia, které je pak relativně dlouhé.

V prvním z výše zmíněných případů, tedy když druh odmítne nastoupit cestu dobrodružství, přichází ke slovu úpadek do jistého typu ukotveného zvyku pouhého života. Původní metoda pak pouze prodlužuje dřívější období a dobrý život upadá do pouhého života. Různorodost a neotřelost se vytrácejí a druh je živ pouze ze slepých žádostivostí,⁴ k nimž jej disponovaly staré zvyky. Podstatou Rozumu v jeho nejnižších formách je to, že jeho posuzování umožňuje uchopit záblesky novosti. Tyto novosti lze uchopit buď bezprostředně, a nebo jsou takové, že vykazují jistou relevanci pro žádostivost, ale nestaly se ještě součástí jednání. Ve stabilizovaném životě není pro Rozum místo. Metodologie přestala být metodou novosti a stala se metodou opakování. Rozum je orgánem, který umožňuje klást na novost důraz. Provádí soudy, jejichž prostřednictvím je uskutečňován myšlenkový plán,⁵ který dále přechází v záměr, jenž je posléze přeměněn ve fakt.

Životní únava pramení z vyčerpání, ze zmaření impulsu, který směřoval k novému kontrastu. V přírodě lze rozlišit tři způsoby, jejichž prostřednictvím je možno zajistit stabilizaci. Nazveme je Cestou Slepoty, Cestou Rytmu a Cestou Přechodnosti. Tyto tři cesty se vzájemně nevylučují. Cesta Rytmu prochází napříč veškerým životem. Cesta Slepoty však činí Cestu Přechodnosti postradatelnou a ta zas naopak umenšuje význam Slepoty. Všechny tyto tři cesty se zdají být přítomny ve stabilizovaných epochách pouhého přežívání, Slepota a Přechodnost se však navzájem inverzně potlačují.

Cesta Slepoty je upadáním. Toto upadání eliminuje ty záblesky nových žádostivostí, které tvořily způsoby, díky nimž došlo k vzestupu na existující stupeň komplexního života. Ve skutečnosti jsou tyto záblesky součástmi stádia samotného. Jsou to prvky živé novosti v prožívání. Žebřík, po němž jsme

⁴ Termín „appetition“ překládáme napříč celým textem jako „žádostivost“. Tento termín rozehrává široké významové pole, které by bylo možno do češtiny převést podle kontextu jako chuť, touhu, žádost, sebepřekročení atd. Termínem žádostivost odkazujeme také k českému překladu Leibnizova termínu „appetitio“, který hraje ústřední úlohu v jeho analýze substance. (Viz Gottfried W. LEIBNIZ, *Monadologie a jiné práce*, Praha: Svoboda 1982, přel. J. Husák.) Myšlenkové a biografické podobnosti mezi Leibnizem a Whiteheadem bývají často zdůrazňovány i v sekundární literatuře.

⁵ Termín „idea“ důsledně překládáme jako „myšlenka“. První vydání *Funkce rozumu* z roku 1929 a vydání další se v této větě drobně odlišují. Ve všech ostatních vydáních kromě vydání prvního zní tato věta takto: „Provádí soudy, jejichž prostřednictvím přechází do uskutečnění v záměru, a posléze i uskutečnění ve fakt.“

do daného stádia vystoupili, byl však odložen. Došlo k vyloučení novosti i důrazům, které na ně kladl Rozum. Dosažená komplexita je prožívána prostřednictvím nižšího stupně úkonů, než byly ty, jež vedly k jejímu dosažení. Vzestupný trend je ztracen. Dochází buď ke stabilizaci na nižším stupni, nebo k postupnému upadání. Smysl pro neotřelost, který je zároveň smyslem pro novost i pro vyčerpání, zakrněl.

Cesta Přechodnosti chrání druhy před vyčerpáním tak, že obměňuje krátce žijící jedince. Přechodnost je však ve skutečnosti druhem slepoty: vystavuje nové jedince starému okruhu zkušeností.

Cesta Rytmu prochází veškerým životem, vlastně veškerou fyzickou existencí. Tento společný princip Rytmu je jedním z důvodů, proč věřit v to, že zárodky principů života jsou v nějaké nižší formě přítomny ve všech typech fyzické existence. V Cestě Rytmu je okruh zkušeností, který vytváří určitou následnost kontrastů dosažitelných prostřednictvím určité metody uspořádán tak, že závěr jednoho cyklu přesně předchází začátku cyklu dalšího. Povaha cyklu je taková, že jeho uzavření poskytuje podmínky pro jeho opakování. Tímto způsobem je eliminováno vyčerpání, které nutně provází jakoukoliv jednotlivou část cyklu. Vyčerpání, jež by mělo svůj původ v cyklu jakožto celku, by mohlo být shromážděno pouze prostřednictvím jisté intenzity fyzické paměti. Pokud každý z cyklů sám sebe obnovuje, vyžadovalo by vyčerpání z opakování vyšší stupeň koordinace úseků minulé zkušenosti.

Na úrovni lidské zkušenosti nalézáme vyčerpání, které má původ v pouhém cyklickém opakování. Nástroj, jehož pomocí lze toto vyčerpání znovu odstranit, na sebe bere podobu zachovávání základní abstraktní struktury cyklu ve spojení s tím, že v následujících cyklech dochází k obměňování konkrétních detailů cyklů následujících. Tento nástroj je zvláště dobře ilustrován prostřednictvím příkladů vzatých z hudby či vizuální zkušenosti a může být rozpracován do velmi komplexních detailů. Rytmus života nelze tedy hledat pouze v prostém cyklickém navracení. Cyklus je prvek, který pracuje v jeho základu. Na tomto základě lze však vypracovávat různé variace cyklů, cykly cyklů a tak dále.

Setkáváme se zde s nejběžnějším příkladem přijetí metody. Dobrého života bylo dosaženo prožíváním kontrastu uvnitř oblasti přístupné metodě. Tento postup je příkladem žádostivého jednání, které je svázáno řádem. Rozum nachází svou oblast uplatnění tím, že řídí vzestupný trend. Ve svých nejnižších formách poskytuje možnost konceptuálního uchopení osvěžující novosti. V těchto případech nemá rozsah konstruktivního abstraktního myšlení. Zasahuje do dění pouze prostřednictvím bezprostředních jednodu-

chých soudů, jež vyzvedávají konceptuální záblesk do efektivní žádostivosti a tuto efektivní žádostivost pak na uskutečněný fakt.

„Vyčerpání“ je antitezí Rozumu. Střetává se s Rozumem v jeho základní povaze, již je snaha dosáhnout vzestupného trendu. Vyčerpání je vylučováním impulsů směřujících k novostem. Vylučuje příležitosti, které se před životem otevírají na stupni, na němž se bezprostředně nalézá. Tohoto stádia bylo dosaženo tím, že byla uchopena některá z příležitostí. Vrcholným triumfem metody je, když poskytuje příležitosti bez toho, aby sebe sama překračovala. Pouhým opakováním dochází k maření příležitostí. Koloběh změn, jemuž nebylo dopřáno odlehčení v podobě novosti, je příčinou netečnosti, která Rozum zatěžuje. Impuls, který poskytuje Rozum, je vyčerpán, pakliže je zatížen touto netečností. Když už se impulsy zcela vytratí, udržuje se život na svém stupni vývoje pouze prostřednictvím rutinních úkonů. Dochází ke ztrátě impulsu, prostřednictvím něhož bylo tohoto stádia dosaženo; impulsu, který dal popud k započetí jeho tvorby. Život pak upadá do prostého opakování, zabývá se už jen pouhým žitím a je obrán o všechny faktory, které by mohly napomoci snahám o dobré žití, nemluvě již o snahách o žití lepší. Takové statické životní stádium však není ve skutečnosti nikdy stabilní. Představuje dlouhý a pomalý úpadek, během něhož se komplexita organismů dostává na úroveň jednodušších forem.

V průběhu tohoto obecného popisu základní funkce Rozumu v životě jsme těsně následovali analogii mezi živým tělem s jeho soběstačnou organizací a soběstačnou organizací hmotného univerza jakožto celku. Hmotné universum v sobě obsahovalo a pravděpodobně stále ještě obsahuje jistý tajuplný impuls, který pohání jeho energii směrem vzhůru. Tento impuls je, alespoň co do jeho obecných úkonů, našemu zraku skryt. Musela však existovat epocha,⁶ jejímž dominantním trendem byla tvorba protonů, elektronů,

⁶ Termín „epocha“ („epoch“) patří k technickým výrazům Whiteheadovy pozdní filosofie. Učení o „kosmických epochách“ („cosmic epoch“) je známé především z Alfred N. WHITEHEAD, *Process and Reality: The Corrected Edition*, New York: The Free Press 1985. „Kosmickou epochou“ je myšleno „nejširší společenství aktuálních entit, jejíž bezprostřední relevance pro nás samé je vystopovatelná“ (s. 91). S pojmem „kosmická epocha“ pracuje Whitehead výhradně v *Procesu a realitě*. Další zásadní místa v tomto spise popisující koncepci „kosmické epochy“ lze najít na s. 35–36, 66, 91–93, 96–98, 205–206. Později užívá k vyjádření této představy pojmu „epoch of the universe“ (*Adventures of Ideas*, New York: The Free Press 1967, s. 199; resp. *Dobrodružství idejí*, Praha: Oikoymenh 2000, přel. Z. Bígl, s. 197; *Modes of Thought*, New York: Capricorn Books 1958, s. 59), „epoch of creation“ (*Adventures of Ideas*, s. 199; resp. *Dobrodružství idejí*, s. 197), „epoch of activity“ (*Modes of Thought*, s. 118) či pouze „epoch“ [*Adventures of Ideas*, s. 195; resp. *Dobrodružství idejí*, s. 195]. Pojem „epocha“ bude hrát důležitou roli ve výkladech obsažených v poslední části tohoto spisu.

molekul a hvězd. Pokud můžeme usuzovat z našich dnešních pozorování, jsou tyto formace již ve stádiu úpadku. S živým tělem jsme skrze naši osobní zkušenost obeznáni více. V živém těle lze pozorovat žádostivost směřující k vzestupnému trendu, v nichž je Rozum selektivním činitelem. Ohledně celku fyzického univerza však nelze o podobném činiteli, prostřednictvím něhož vesmír dosáhl současného stádia dostupné energie, získat přímé vědění. Seskupení energie do formy protonů, elektronů, molekul, kosmického prachu, hvězd a planet je již zde. Jakkoliv ohromné je rozpětí fyzikálního řádu, zdá se, že i on je konečný a že v něm navíc dochází k postupnému opotřebovávání. Ať už bude toto opotřebovávání trvat jakkoliv dlouho, muselo někdy začít a musí také někdy skončit. Z ničeho nemůže vzniknout nic jiného, než nic.

Výklad univerza založený pouze na představě působících příčin čistě fyzických spojení nastoluje prostě neřešitelnou aporii. Ortodoxní učení fyziologů vyžaduje, aby byly úkony živých těl vykládány pouze prostřednictvím fyzikálního systému, který je vyjadřován prostřednictvím fyzikálních kategorií. Je-li však tento systém v rámci své vlastní oblasti konfrontován s empirickými fakty, selhává v tom, aby do sebe tato fakta zahrnul a zároveň u toho nespáchal logickou sebevraždu. Z tohoto pojetí, v jehož rámci jsou jednotlivé úkony ve fyzickém univerzu nahlíženy pouze prostřednictvím čistě fyzikálních zákonů, si však lze přinést jisté poučení. Opomíjelo totiž některé úkony, které nejsou jeho prostřednictvím vysvětlitelné. V první řadě jsme zanedbali jistý obecný protičinitel. Úkony, jež má tento protičinitel napříč fyzickým univerzem na svědomí, jsou příliš ohromné a také příliš rozptýlené na to, abychom je mohli přímo pozorovat. Tuto sílu lze zachytit pouze jako výsledek nějakého pokroku. Zkoumáme-li současný stav kosmu, nelze mít o tomto protičiniteli přímou intuici. Kosmos jí ale vděčí za svou existenci, která jako cokoliv jiného podléhá postupnému opotřebovávání.⁷

⁷ Význam termínu „organismus“ není v konceptuálním aparátu Whiteheadovy metafyziky svázán výhradně s živými jsoucnými, které zkoumá biologická věda. Organismem může být ve svém „nastávání“ jak např. kámen, tak i každá jednotlivá událost, která spolukonstituuje jeho vlastní nastávání (Whitehead rozlišuje mikroskopický a makroskopický význam organismu, viz *Process and Reality*, s. 128–129). Organismus je pro něj v podstatě konkrétní způsob, jímž je sváděn energetický proud do specifického útvaru. Whitehead přebírá tento pojem z biologie zejména proto, aby zdůraznil bytostnou spjatost jakékoliv nastávající entity s jejím okolím, v němž se také každá z nich v míře, která je jí přístupná, aktivně orientuje. Dalším významným rysem organismu je jeho průběhovitost, konečnost a teleologická orientovanost. Termín „organismus“ je také velmi blízký termínu „actual entity“. Viz též dále pozn. č. 11.

Slabinou ortodoxního fyziologického učení je tedy to, že vykládá kosmos výhradně prostřednictvím pojmu fyzikálního systému, který je sám nitřně sporný.

Měli jsme již příležitost nahlédnout, že existují zřejmé důkazy pro to, že aktivity živých těl jsou usměrňovány pomocí záměrů. Zdá se tedy jen přirozené analogii obrátit a argumentovat pro pozici, která bude nahlížet úkony Rozumu jako aspekty široce rozptýleného protičinitele, jehož prostřednictvím hmotný kosmos neustále vstupuje do existence. Tento závěr se v podstatě rovná tezi, že účelová příčinnost nemůže být z našich kosmologických teorií vyloučena. Zamítnutí výkladu přihlížejícího k záměrům má původ na počátku sedmáctého století u Francise Bacona. Pokud bychom věnovali svou pozornost pouze jistým omezeným oblastem, pak by bezpochyby bylo třeba považovat tento postup za úspěšný metodologický nástroj.

Připustíme-li ovšem kategorii účelové příčinnosti, pak lze primární funkci Rozumu vymezit konzistentně. Touto funkcí je tvořit, zdůrazňovat a kritizovat účelové příčiny a intenzitu cílů, které jsou k nim nasměrovány.

Pragmatistické učení musí toto vymezení přijmout. Je zřejmé, že bez přihlédnutí k účelové příčinnosti by byl pragmatismus nesmyslný, neboť pokud nějaké učení neslouží jako vedení pro nějakou činnost, nemůže být nikdy testováno. Mimo tuto svou primární funkci je samotná existence Rozumu bez účelu a nevysvětlitelný je i důvod jeho vzniku. Kdyby byl Rozum bez vlivu na tělesné aktivity, proč by měl trend evoluce vyústit až v existenci lidstva? V tomto bodě je tedy již zřejmé, že kdybychom připustili, že účelovost nemá žádný vliv, byla by existence Rozumu nevysvětlitelná.

Nejprve je třeba přistoupit k přezkoumání tradičního fyziologického učení. Toto zkoumání vede k rozlišení mezi autoritou vědy ohledně určení své vlastní metodologie a autoritou vědy ohledně určení jejích základních výkladových kategorií. Další krok v úvaze nás vede k tomu, abychom si představili, jak asi vypadá přirozená reakce lidí s osvědčenou metodologií vůči jakémukoliv důkazovému materiálu, který by oblast uplatnění této metodologie omezoval. Věda vždy trpěla neřestí zveličování. Závěry pravdivé v rámci jasně vymezené oblasti dogmaticky zobecňovala do falešné univerzality.

Pragmatická funkce Rozumu je právě tím činitelem, díky němuž získal vývoj života vzestupný trend. V rámci čistě fyzického kosmu však takové učení o vzestupném trendu také vyžaduje vysvětlení. Současné vědecké formulace fyzikálních zákonů před nás staví představu omezeného univerza v procesu postupného úpadku. Abychom však vysvětlili existenci takového univerza v konečném čase, je třeba do výkladu zavést jistou sílu působící

opačným směrem. Analogie s živým tělem nám ukázala, že naprosté vyloučení účelové příčinnosti z našich výkladových kategorií je mylné. Uspokojivá kosmologie musí být schopna vysvětlit vzájemné proplétání působící a účelové příčinnosti. Kdyby naše učení o obou kauzálních modech na sebe bralo pouze podobu omezování oblasti působení jednoho prostřednictvím druhého, nebyla by taková kosmologie ničím jiným než jakýmsi výkladovým východiskem z nouze. Hledáme takový výklad metafyzické povahy věcí, že vše, co je určitelné prostřednictvím působící příčinnosti, je skrze ni určené a vše, co je určitelné prostřednictvím příčinnosti účelové, je skrze ni určené. Tyto dvě sféry působnosti by měly být vzájemně propojené a měly by se vzájemně vyžadovat. Ani jedna ze sfér však nemůže omezovat oblast působení druhé z nich libovolně.

Během našich zkoumání vyšlo zatím najevo, že funkce Rozumu s krátkým dosahem, spojitelná s Odyseovým jménem je Rozumem, který kritizuje a zdůrazňuje podřízené záměry v přírodě, které jsou činiteli účelové příčinnosti. V tomto smyslu je Rozum činitelem pragmatickým. V této své funkci je vtělením impulsu, který proměňuje pouhou existenci v dobrou existenci a v návaznosti na to dobrou existenci v existenci lepší.

Když však zkoumáme celek přírody, zdá se, že obecným pravidlem je spíše statické přežívání doprovázené postupným úpadkem. Vzestupný trend se projevuje pouze v několika málo výjimečných případech. Obecný fakt se nám empiricky ukazuje tak, že vzestupný trend je patrný jen zřídka, a to právě ve spojení s pomalým vytrácením starého fyzikálního řádu, z něhož vychází další vzestup.

Tento empirický fakt tvoří jedno z nejhlubších nerozřešených tajemství. Rozpoznání těchto dvou tendencí nás staví před nevyhnutelnou otázku – jak zachytit povahu věcí tak, aby nám ani jedna z tendencí neunikla? Všichni si vzpomeneme na Bergsonovo učení o *élan vital*, který stále znovu upadá zpět do hmoty. V tomto učení je dvojí tendence rozmachu a úpadku jasně konstatovaná. Bergson nám však nedal k dispozici žádný vhled, který by nám mohl napomoci k výkladu. Pro existenci tohoto dvojího aspektu nepodává prázdné vysvětlení ani starší učení o individuálních substancích a jejich individuálních kvalitách. Ve světě však existuje ještě jedna zřetelná dualita, kterou nemůže žádná kosmologie nechat stranou – Tělo a Mysl. Kdybychom následovali Descarta a vyjádřili tuto dualitu pomocí substanciálních představ, získali bychom pojmy tělesných a mentálních substancí. Tělesné substancí je v této teorii připisována pouze nečinná existence. Existují pouze prostá fakta, zbavená jakýchkoliv vnitřních hodnot. Z perspektivy karteziánského systému nelze zdůvodnit, proč by měla tato fakta vůbec vzniknout,

proč by měla trvat či proč by měla nakonec přestat existovat. Descartes nám odpovídá, že jsou udržována v existenci prostřednictvím Boha. Zároveň však selhává v odpovědi na otázku, proč by se o ně měl Bůh vlastně starat. Toto pojetí nečinné substantiální existence postrádá jakýkoliv vhléd, který by napomáhal k výkladu. Hnutí, které vyřadilo účelovou příčinnost z výkladových pojmů, skončilo tak, že zanechalo stejně nevysvětlitelným učením o působících příčinách. Aby Descartes svá tělesa rozhýbal, musel se dovolávat Boha. Obě dvě tendence, na které jsme narazili, tedy tendence směřující vzhůru a tendence směřující dolů, však od sebe nelze odloučit. Existují společně. Descartovo jasné odlišení těla od duše je příkladem špatného výkladu empirických faktů.

Pokud se nezbavíme představy nečinné⁸ existence obrané o jakékoliv hodnoty, nikdy se nám nepodaří vybudovat výkladovou metafyziku. Nečinnost je abstrakce, která byla chybně užita k výkladu poslední skutečnosti, aktuality. Univerzálie a propozice⁹ jsou nečinné, ale nejsou to aktuality. Jestliže představu nečinné aktuality opustíme, pak musíme začít chápat každou aktualitu jakožto něco, co dosahuje svého cíle samo kvůli sobě. Její vlastní existenci je prezentace mnoha jejích vlastních součástí sobě samé, a to čistě kvůli jejím vlastním cílům. Aktualita je jinými slovy komplexní jednota, kterou je možno analyzovat jakožto proces pociťování¹⁰ svých vlastních sou-

⁸ Výrazem „nečinný“ se snažíme postihnout nejširší společný jmenovatel všech kontextů, v nichž Whitehead užívá termínu „vacuous“ (non-vacuous = činný.) Jeho základní význam je však tolik, co „prázdný“.

⁹ V následujících odstavcích naráží Whitehead na několik centrálních pojmů a představ své metafyziky, které došly plného rozvinutí v *Procesu a realitě*. Čtenář, který není obeznán s těmito kontexty proto může sledovat následující pasáže obtížnými ba temnými. Následuje tedy jejich elementární vysvětlení:

Termíny „universal“ a „proposition“ ponecháváme v nepřeložené formě. V terminologii *Procesu a reality* získává tento termíny zcela svébytné významy, který daleko přesahují běžné významy lexikální. Pojem „univerzálie“ zde zastupuje termín „věčný objekt“ („eternal object“), který velmi zhruba odpovídá „platonské ideji“ či „formě určitosti“ (viz dále v textu). Termín „propozice“ se stává metafyzickou výkladovou kategorií, která v jistém smyslu spojuje oba nejběžnější významy, tedy „výrok“ i „návrh“ a odkazuje k rozšíření univerzálie do vyšší míry komplexnosti.

¹⁰ Abychom upozornili na specifčnost pojmu „feeling“, překládáme jej zde nikoliv jak „pocít“, ale jako „pociťování“. Tento je opět jedním z centrálních pojmů Whiteheadovy metafyziky. V terminologii *Procesu a reality* odpovídá „pozitivní prehenzi“, neboli pozitivnímu zahrnutí reálné či čisté potenciality do procesu konkrescence aktuální entity (*Process and Reality*, s. 23, 40–42). V jistém smyslu jde však o přesnou definitorickou fixaci běžného významu slova „pocít“ či „pociťování“ („zakoušení“).

částí. Každá aktualita je událostí zkušenosti,¹¹ je důsledkem svých vlastních záměrů.

Usiluji teď o běžnou vědeckou metodu hledání vysvětlení. Nalezl jsem v univerzu příklad fundamentální duality, jímž je tendence fyzické přírody k upadání a existence protičinitele působícího směrem vzhůru. Zmíním nyní i dalších základní duality, a to proto, že doufám, že se mi je dále podaří propojit do jednoho koherentního celku, v němž se budou vzájemně vysvětlovat. Nyní je třeba ptát se, jak bychom měli interpretovat vzestupný a sestupný trend a tělo a mysl jakožto dvě koordinované duality, které jsou v povaze zkušenosti nepostradatelné.

Tělesná zkušenost je prostou fyzickou zkušeností. Taková zkušenost je prostým a konečným prožíváním toho, že něco je něčím. Jedná se o určování sebe sama, které konstituuje jeden prostý fakt mezi ostatními věcmi, zejména mezi dalšími aktualitami a vybranými formami určitosti. Fyzická zkušenost je objektivním prožíváním právě těch prvků, které jsou událostí dány. Každá součást fyzické zkušenosti hraje v této prosté objektivitě svou roli.

Každá událost zkušenosti má však dva póly. Je integrací mentální a fyzické zkušenosti. Mentální zkušenost je opakem zkušenosti tělesné. Je to zkušenost forem určitosti, jež jsou odděleny od jakékoliv zkušenosti fyzické. Během ní je zároveň abstraktně zhodnocováno, jak by mohly tyto formy k fyzické zkušenosti přispět. Vědomí není nezbytným prvkem mentální zkušenosti. Nejnížší formou mentální zkušenosti je slepý impuls směřující k *formě* zkušenosti, jinými slovy impuls směřující k *formě, která má být*

¹¹ „Událostní myšlení“ je charakteristické pro Whiteheadovo životní filosofické dílo jako celek a souvisí jak s jeho neustálým důrazem na dynamickou povahu skutečnosti, tak s jedním z motivačních pramenů jeho teoretického náhledu, s relativistickou fyzikou, v níž hraje tento pojem takřka centrální úlohu. Na tomto místě užívá Whitehead centrální pojem své metafyziky, „aktuální událost zkušenosti“ („actual occasion of experience“). Napříč svým metafyzickým dílem užívá synonymně i termínů „aktuální entita“ („actual entity“), „ultimátní existence“ („ultimate existence“) či karteziánského „res vera“.

^{Ve} svých dřívějších textech (v „panfyzickém období“) dával Whitehead přednost termínu „event“. Zavedení nových pojmů souvisí se vzrůstajícím důrazem, který klade Whitehead na privátní, vnitřní stránku nastávající události. I když veřejný, fyzikální aspekt událostí nikdy nemizí, události přestávají mít charakter prostého, indiferentního dění. Oddělení analýzy události od analýzy jejího významu je jedním z filosofických omezení, kladených „panfyzickým“ filosofickým programem. V „metafyzické“ fázi svého vývoje zařazuje Whitehead do analýzy „události“ pojem „hodnota“ („value“), resp. „zhodnocení“ („valuation“). Oba tyto pojmy jsou těsně svázány s pojmem „subjektivního cíle“ („subjective aim“). Pojem „subjektivního cíle“ má zřetelnou souvislost s „účelovou příčinností“ a „záměry“ („purposes“), které se často objevují v textu *Funkce rozumu*.

realizována. Tyto formy určitosti jsou platonské formy, platonské ideje, středověké univerzálie.

Mentalita je ve své podstatě impulsem směřujícím k jisté nečinné určitosti, jež má být zahrnuta do objektivní aktuality, která je sama již činným prožíváním. Tento impuls je žádostivostí. Je to emocionální záměr, který je činitelem dění. Mentalita sama není o nic méně nečinná než fyzické prožívání. Přivádí však prostou nečinnost formy k realizaci ve zkušenosti. V rámci fyzické zkušenosti jsou tyto formy určujícími faktory, v mentální zkušenosti propojují bezprostřední událost s událostmi, které leží mimo ni. Pouto vážící bezprostřední fakt k budoucnosti spočívá v jeho žádostivostech.

Vyšší formy mentální zkušenosti se objevují až v momentě, kdy lze rozlišit komplexní integrace a reintegrace mentální a fyzické zkušenosti. Rozum přichází na scénu jakožto kritik žádostivostí. Toto je druhý řád mentality, žádostivost žádostivostí.

Mentální zkušenost je orgánem novosti, je to impuls směřující mimo sebe sama. Snaží se oživit jednoduše, repetitivnost se vyznačující fyzický fakt tím, že přizívá ke spoluúčasti novost. Mentální zkušenost v sobě tedy obsahuje anarchickou složku. Řádu rozumíme proto, že se v trhlinách naší zkušenosti ozývá kontrastní prvek, který je anarchický.

Prostá anarchie však znamená popření zkušenosti. Kontrasty naší vlastní rozmanitosti můžeme prožívat pouze díky řádu, který odstraňuje neslučitelnost pouhé různorodosti. Mentální zkušenost sama musí být usměrňována do řádu.

Ve své nejnižší formě je mentální zkušenost usměrňována do otrockého podrobování. Je pouhou žádostivostí směřující k – či od čehokoliv, co již nastalo. Otrocké podrobení se žízni na poušti není ničím jiným, než pouhým impulsem směřujícím od nesnesitelné vyprahlosti. Tato nejnižší forma otrockého podrobení prochází skrze celou přírodu. Je to spíše možnost mentality, než mentalita sama. Mentálního charakteru nicméně je. V této nízké formě nemusí čelit žádným problémům, nesnaží se hledat žádné nové cesty: žádným způsobem nenarušuje repetitivní charakter fyzického faktu. Nemůže podat přírodě pomocnou ruku, aby ji vysvobodila z nevyhnutelného úpadku. Je snížena do pozice pouhého spolupříčinného působící příčinnosti.

Pracuje-li však mentalita na vyšším stupni, přináší do žádostivosti mentální zkušenosti novinku. V této své funkci je prostým anarchickým prvkem. Na tomto stupni počíná mentalita regulovat sebe samu. Prostřednictvím svých soudů usměrňuje své vlastní úkony. Přivádí na scénu vyšší žádostivost, kterou rozeznává mezi svými dalšími, anarchistickou cestou

vzniklými produkty. Objevuje se Rozum. Takto pojmáný Rozum tvoří vlastní předmět naší debaty. V úvahu je třeba vzít jak zavedení anarchie, tak revoltu vůči anarchii, využití anarchie i její regulaci. Rozum civilizuje tupou sílu anarchických žádostivostí. Bez těchto anarchických žádostivostí by však byla příroda odsouzena k pomalému úpadku do nicoty. Pouhá repetitivní zkušenost postupně vylučuje jeden prvek za druhým a vytrácí se do prázdnoty. Pouhá anarchická žádostivost dosahuje stejného cíle, kterého dosahuje repetitivnost, jen cesta k němu je mnohem rychlejší. Rozum v nás je zvláštním vtělením disciplinovaného protičinitele, který zachraňuje svět.

Druhá kapitola

V předcházející kapitole byly odlišeny dva aspekty funkce Rozumu. Prvním z aspektů Rozumu je jeho praktická funkce. Jeho úkonům vděčíme za postupné objevování a projasňování metodologií. V této své funkci však Rozum nerozpracovává jen metodologii, nýbrž i vyzdvihuje do vědomé zkušenosti detailní úkony, které jsou v mezích této metody umožněny. Osvětluje záměry a činí je v rámci mezi efektivními. Avšak tím, že tak činí, splňuje Rozum svou funkci a ukolébává se do stavu sebeuspokojení. Dokončil svůj úkol. Tento aspekt úkonů Rozumu jsme spojili s legendou o Odysseovi.

Další aspekt funkce Rozumu jsme spojili s životním dílem Platónovým. V této funkci je Rozum povýšen nad praktické světské úkoly, neboť není spojen s nutností udržet se naživu. S nezaujatou zvědavostí usiluje o porozumění světu a nic z toho, co se děje, mu není cizí. Je veden neochvějnou vírou, že každému jednotlivému faktu můžeme rozumět jak jako ilustraci obecných principů, tak jeho vlastnímu postavení mezi ostatními jednotlivými fakty. Svou funkci naplňuje v momentě, kdy je porozumění dosaženo. Porozumění zkušenosti je to jediné, co jej dokáže uspokojit. Úroveň pouhého žití už předpokládá. Jde mu o to, aby bylo dosaženo dobrého života prostřednictvím dobra plynoucího z porozumění. Jeho potřeby jsou nespokojeny do té míry, do níž není porozumění dosaženo. Představuje impuls vedoucí od dobrého života k životu lepšímu. Pokrok, jenž hledá, je pokrokem k lepšímu porozumění, motivovaný nezaujatou zvědavostí. V této funkci slouží Rozum pouze sám sobě. Je sám sobě prvotním zájmem, nenechává se odklonit pohnutkami vycházejícími z jiných dominantních zájmů, které by mohl sledovat. Toto je Rozum spekulativní.

Existuje silná morální intuice, jež praví, že spekulativní porozumění, které má za cíl pouze sebe sama, je jedním ze základních prvků dobrého života. Na tomto předpokladu je založena vášnivá obhajoba nároku na svo-

bodu myšlení. Avšak na rozdíl od jiných morálních postojů není tato intuice příliš široce rozšířena. Míhotá se napříč celým lidstvem s velmi chabou intenzitou. Skrze generace si ji předávají jedinci, kteří požívají nezpochybnitelnou úctu. Neutuchající souboj mezi Rozumem a Autoritou je však současně doprovázen i hořkostí, plynoucí z emocionální nabitosti tohoto krajního mravního požadavku.

Na příkladu příběhu Šalamounova snu¹² lze ukázat, že rozpor mezi oběma funkcemi Rozumu není tak vyhraněný, jak by se mohlo na první pohled zdát. Spekulativní Rozum vytváří teoretické porozumění, které v kritických momentech napomáhá přechodu k novým metodologiím. Objevy, za něž vděčíme praktickému Rozumu, současně poskytují hrubý materiál nezbytný pro úspěch Rozumu spekulativního. Poté, co jsme uvedli důvody, proč mezi oběma funkcemi Rozumu existuje neustálá souhra, je třeba zdůraznit podstatný rozdíl mezi úkony prvního ovládanými záměry odvozenými z vnějších pohnutek a úkony druhého, jež jsou ovládány uspokojením, které má bezprostřední původ v Rozumu samém. Například pravdomlupnost jakožto součást vlastní sebeúcty pramení z úcty vůči Rozumu, který si klade své nároky sám. Pravdomlupnost jakožto postup nezbytný pro šťastný život je však také obvykle závislá i na Rozumu, který slouží vnějším pohnutkám. Tyto dva základy pravdomlupnosti jsou někdy i ve vzájemném sporu. Může nastat situace, kdy morální problém, který závisí na prvním z důvodů může být nadřazen požadavkům, které závisí na druhém z nich. V tomto bodě debaty však chceme pouze poukázat na to, že dvojí založení pravdomlupnosti svědčí pro odlišení dvou základních funkcí Rozumu.

Dějiny praktického Rozumu je třeba sledovat až na úroveň animálního života, z něhož lidstvo povstalo. Budeme-li zkoumat sporadické záblesky rozumových schopností, jež vedly pomalý rozvoj metod, pak se ocitneme

¹² Příběh Šalamounova snu bude v následujícím textu vícekrát zmiňován na centrálních místech, považujeme proto za podstatné uvést jej zde v plném znění: „Té noci se Šalamounovi ukázal Bůh a řekl mu: ‚Žádej, co ti mám dát.‘ Šalamoun Bohu odpověděl: ‚Ty jsi prokazoval veliké milosrdenství mému otci Davidovi a mne jsi po něm ustanovil za krále. Nyní, Hospodine Bože, nechť se prokáže spolehlivost tvého slova *daného* mému otci Davidovi. Ty jsi mě přece ustanovil za krále nad lidem tak početným, jako je prach země. Dej mi tedy moudrost a umění, abych dovedl před tímto lidem vycházet a vcházet. Vždyť kdo by mohl soudit tento tvůj lid, jenž je tak četný?‘ Bůh Šalamounovi řekl: ‚Protože máš na srdci toto a nežádal jsi ani bohatství, skvosty ani slávu, ani bezživotí těch, kdo tě nenávidí, ba nežádal jsi ani dlouhý věk, ale požádal jsi pro sebe o moudrost a umění, jak soudit svůj lid, nad nímž jsem tě ustanovil za krále, budou ti dány moudrost a umění, ale dám ti i bohatství, skvosty a slávu, takže se ti nevyrovná žádný z králů, kteří byli před tebou ani z těch, co *přijdou* po tobě.‘“ 2 Pa, 1, 7–12, cit. dle českého ekumenického překladu, kurzíva původní. Stejný příběh lze nalézt ještě v 1 Kr, 3, 5–15.

na škálách měřených v milionech roků. Výzkum druhů organismů jakoby ukazoval, že standardizovaná metoda potřeby záblesků pokroku brzy vytlačí. V tomto smyslu nahrazuje návyk jakýkoliv náznak myšlení, které by jej mohlo přesahovat. Druhy upadají do stabilního stádia, v němž je myšlení usměrněno břehy návyků.

Dějiny spekulativního Rozumu jsou nesrovnatelně kratší. Je součástí dějin civilizace a její rozsah je asi tak šest tisíc let. Rozhodující objev kritických schopností, který přiřkl nadřazené postavení spekulativnímu Rozumu, se však podařil až Řekům. Jejich objev matematiky a logiky uvedl do spekulace metodu. Rozum je od té doby vyzbrojen metodou pokroku a schopností být objektivně testován. Tímto způsobem byl osvobozen od závislosti na mystických vizích a fantazijních vnuknutích. Metoda jeho evoluce byla odvozená z něho samého. Přestal produkovat pouze řady nezávislých soudů a namísto inspirací začal vytvářet systémy. Dějiny spekulativního Rozumu, vyzbrojeného řeckými metodami, jsou jen o pár století delší než dva tisíce let.

Jistě bychom však přeháněli, kdybychom připsali moderní fázi spekulativního Rozumu navrh pouze Řekům. Určité varianty stejné metody vyvinuly i velké asijské civilizace, zejména Indové a Číňané. Žádná z těchto variant však nedosáhla technické dokonalosti řecké metody. Jejich způsoby práce se spekulací byly možná vhodné pro abstraktní náboženskou spekulaci, případně pro spekulaci filosofickou, ale selhaly v oblasti přírodní vědy a matematiky. Řekové vyvinuli pro ukáznění spekulace dokonalý nástroj.

Kdybychom vzali v úvahu i anticipace asijského myšlení, bylo by možné prodloužit efektivní užívání spekulativního Rozumu na tři tisíciletí. Toto krátké období tvoří moderní dějiny lidského druhu. Během něj došlo k vytvoření všech velkých náboženství, velké racionální filosofie, velké vědy. Vnitřní život lidí prošel změnou.

Technologii a umění však spekulativní Rozum s výjimkou posledních sto padesáti let ovlivnil jen málo. Mohly by se vést spory o tom, zda během moderní doby prošlo umění vůbec nějakým pokrokem, či zda v určitých ohledech spíše neupadalo. Přihlédneme-li ke vzniku moderní hudby, můžeme teorii o obecném úpadku umění vyloučit. Celkově vzato však jakožto umělci jistě nepřevyšujeme ty, kteří tvořili tisíciletí před Kristem. Lze možná pochybovat, zda vůbec dosahujeme jejich úrovně. Zdá se, že umění již nehraje v našich životech tak velkou roli. Možná je to tím, že máme k promýšlení stále více věcí, v důsledku čehož pak zanedbáváme kultivaci našich estetických impulsů.

Je mimo veškerou pochybnost, že během posledních tří tisíc let došlo v oblasti technologií k mnoha vylepšením. Vliv spekulativního myšlení na tento proces je však s výjimkou nejsoučasnějšího období velmi obtížné rozeznat. Navíc se ani nezdá, že by byl tento proces nějak výrazně urychlován. Například evropská technologie osmnáctého století učinila oproti technologiím z nejlepších let Římského impéria pouze velmi mírný pokrok. Tento rozvoj se navíc nezdá být větší než ten, jímž prošla během celých dvou tisíc let, které této kulminaci antické civilizace předcházely.

Neskutečný rozvoj technologií v posledních sto padesáti letech má svůj původ v tom, že se praktický a spekulativní Rozum konečně setkaly. Spekulativní Rozum poskytl svou teoretickou aktivitu a praktický zase na oplátku metodologie pro nakládání s různými typy faktů. Obě funkce Rozumu tak rozšířily své schopnosti. Spekulativní Rozum získal na obsahu, tedy přesněji řečeno získal materiál, na němž pracuje jeho teoretická aktivita; metodický Rozum zase získal teoretický vhled, díky němuž mohl překročit svá bezprostřední omezení. Měli bychom tedy stát na prahu rozvoje všech hodnot lidského života.

Tento optimistický pohled však vyžaduje upřesnění. Úsvit zářné epochy je současně do značné míry zastíňován zpátečnictvím, které je součástí lidské povahy. Zpátečnictví je důsledkem setrvalého odporu po miliony let se rozvíjejícího praktického Rozumu vůči tomu, aby do jeho strnulé metody zasahovaly novější spekulativní postupy. Toto zpátečnictví je v lidské povaze zakořeněno hlouběji, než kterýkoliv jiný konkrétní objekt zájmu. Projevuje se stejnou silou napříč všemi skupinami: mezi vědci i duchovními, mezi odborníky i obchodníky. Zpátečnictví znamená odmítnutí volného spekulování o omezeních, která svazují tradiční metody. Je však ještě něčím víc: upírá takové spekulaci význam a zdůrazňuje nepředvídatelná ohrožení, která z ní plynou. Ještě před několika generacemi bylo zářným příkladem takového zpátečnictví duchovenstvo, nebo přesněji řečeno jeho velká část. V dnešní době nastoupili na jejich místo vědci:

K bídné této přednosti zásluhami vyzdvižený.¹³

Napříč všemi generacemi tvoří většinu zpátečníků ti, kteří jsou oddáni dominantní metodologii. Jelikož dnešní době vládne metoda vědecká, jsou dnes zpátečníky právě vědci.

¹³ Citát pochází z klasické básně „Ztracený ráj“ („Paradise Lost“, 1667) britského básníka Johna Milтона (kniha II., verše 5–6). Uvádíme jej v prvním českém překladu Josefa JUNG-MANNA, *Překlady I.: Jana Milтона Ztracený ráj*. Praha: SNKLHU 1958, s. 43.

Abychom porozuměli dnešní situaci, je třeba si připomenout situaci v šestnáctém a sedmnáctém století. Vzdělaná část západní Evropy zdělila výsledky zhruba pět století trvající spekulativní aktivity. Od prvních principů získaných prostřednictvím spekulace byla však chybně očekávána dogmatická finalita. To způsobilo, že značné úspěchy tohoto spekulativního období byly zastřeny. Kvasící myšlenková spekulace si mohla přivlastnit myšlenky antických spekulativních myslitelů, ať už pohanských či křesťanských působících až do pádu Římského impéria díky tomu, že rukopisy byly uchovávány v míře, kterou předtím žádná civilizace nezažila. Tato výhoda měla však i svou slabinu. Středověcí učenci byli příliš učení. Vytvořili uzavřený systém myšlení o myšlení jiných lidí. Tím, že středověká filosofie – a v podstatě totéž platí o filosofii novověké – nevhodným způsobem porozuměla plodnosti přírody a od ní se odvíjející plodnosti myšlení, zbavila sebe samu možnosti být využita pro disciplinování spekulativního Rozumu. Scholastičtí učenci vytvářeli své systémy na základě omezeného množství myšlenek. Tyto systémy byly neuvěřitelně důmyslně sestrojeny a jistě proto patří mezi ohromující plody architektonického ducha. Mezi nebem a zemí však zbývá ještě příliš mnoho věcí, na něž scholastická filosofie vůbec nepomyslela.

Přestože se scholastická učenost vyznačovala právě připomenutými vadami, byl její úspěch ohromný. Stala se intelektuálním základem pro období nejrychlejšího rozvoje, jaký dějiny znají. Tento pokrok vynikne obzvláště dobře, srovnáme-li intelektuální slabost bytí i těch nejlepších mužů devátého a desátého století a skupinu intelektuálů století třináctého. Nejde jen o to, že dříve byli lidé znalí méně věcí než ti, co přišli po nich, ale hlavně o to, že lidé v dřívějším období měli menší schopnost vzepnout se k obecným myšlenkám. Nebyli s to odlišit podružné detaily od toho, co je skutečně významné. Progresivní síla rozumu se zakládá na schopnosti vyhledat pronikavou myšlenku, která nebyla dosud rozvinuta do podoby metodologie. Velcí Řekové ovládli toto umění nebývale skvěle. Nechybělo ani lidem třináctého století. Myslitelé desátého století jej však postrádali. To, co leží mezi tím, jsou tři století spekulativní filosofie. Celý tento příběh dokonale popisuje kniha Henryho Osbourny Tylera *Středověká mysl*. Scholastika odkázala evropskému světu především pronikavost v zacházení s myšlenkami.

Všechny věci fungují vždy v rámci jistých hranic. Tato zákonitost přichází ke slovu i v případě spekulativního Rozumu. Porozumět civilizaci znamená porozumět jejím hranicím. Myšlenková pronikavost generací mezi třináctým a sedmnáctým stoletím byla vyznačena hranicemi, které vytyčila scholastická filosofie. Těchto pět století představuje spíše období rozšiřo-

vání zájmů, než období intelektuálního růstu. Scholastika vyčerpala své možnosti. Vypracovala kapitál základních myšlenek, současně však svými snahami o vypracování konečného dogmatického systému prostřednictvím těchto myšlenek lidstvo unavila. Na scéně se postupně vynořily nové zájmy. Nejprve zvolna, následně však s rychlostí laviny – řecká literatura, řecké umění, řecká matematika, řecká věda. Mužové renesance s řeckými vědomostmi nakládali volněji než scholastikové. Zabarvili je svým potěšením z přímé zkušenosti. Došlo tak ke znovuobjevení dalšího tajemství antiky, tajemství, které nebylo nikdy úplně ztraceno, ale bylo bohužel středověkými učenici upozaděno. Tímto tajemstvím máme na mysli zvyk zpytovat sebe sama, zvyk pozorovat.

Prvním důsledkem byl zmatek. Ačkoliv se nám čtrnácté a patnácté století zdají osvícenější, byly na tom co do intelektuálních schopností na tom hůře, než století třinácté. V jistém smyslu se jednalo o intelektuální návrat na úroveň století desátého. Pokud jde o intelektuální zájmy, lidé té doby spíše tápali. O myslitelích rané fáze renesance nelze nikdy s určitostí říci, jestli by raději sloužili mši nebo obětovali kohouta. Často dělali obojí.

Tato analogie jde však příliš po povrchu. Středověké dědictví nebylo nikdy ztraceno. Po krátkém období zmatku vystoupila do popředí pronikavost, která byla v kruhu scholastických myšlenek obsažená. Mužové šestnáctého a sedmnáctého století založili různé moderní vědy – jak vědy přírodní, tak vědy duchovní.¹⁴ Jejich první principy byly vyjádřeny prostřednictvím pojmů, jimž by velcí scholastikové okamžitě porozuměli.

Důvodem, proč zakladatelé moderní vědy nedokázali rozeznat, kolik dluží středověké učenosti, bylo to, že si nedokázali představit, že by bylo možno myslet buď prostřednictvím zcela jiných pojmů, nebo také selhat v myšlení úplně. Galileo a jeho odpůrci, „aristotelici“, byli sice rivaly, ale užívali stejný soubor obecných myšlenek. Oba dva tábory je navíc dokázaly využívat pronikavým způsobem. Reorganizace středověkých myšlenek tak, aby mohly stát v základech moderní vědy, byla jedním z největších intelektuálních triumfů všech dob. Proběhla především ve století sedmnáctém, vezmeme-li však v úvahu všechny vědy, pak celý proces zabral možná dvě až tři staletí. Oslavujeme-li však tento triumf, bylo by nevděčné zapomenout na předchozí staletí scholastické průpravy.

¹⁴ Překlad „přírodní vědy“ a „duchovní vědy“ nahrazuje polaritu „natural sciences“ a „moral sciences“, která se vyskytuje v anglickém originálu. Překlad „moral sciences“ jako „morálních věd“ by podle našeho názoru nepokryl celé spektrum významů, které by s ním mohly být dobových britských kontextech spojovány.

Věda se rozvinula především díky impulsu spekulativního Rozumu, touhy po poznání opírající se o výklad. Působení vědy na technologie započalo až vynálezem vylepšeného parního stroje v roce 1769. Než působení vědy na techniku nabylo převahy, bylo již devatenácté století v plném proudu. Jistě, došlo k vynálezu vědeckých nástrojů – dalekohledu, mikroskopu či teploměru. Bylo by jistě možno vysledovat i drobné působení v oblasti technologických postupů. Zmiňované nástroje byly však využívány hlavně k vědeckým účelům. K vylepšení technologických postupů přispěla řada vlivů, mezi nimiž byla věda pouze jedním z mnoha. V souhře mezi vědou a technikou se nedaly rozlišit žádné systematické ani dominantní vztahy. Jednou z velkých výjimek z tohoto pravidla bylo založení Greenwichské hvězdárny za účelem vylepšení navigace.

Stejně jako jiné rodinné spory měl antagonismus mezi vědou a metafyzikou katastrofální následky. Jeho příčinou bylo zpátečnictví metafyziků pozdního středověku. Každopádně však existovala řada výjimek. Na příkladu slavného kardinála Mikuláše z Kusy lze ukázat, že dějiny evropského myšlení se mohly vydat úplně odlišnou cestou. V porozumění skutečné funkci spekulativního Rozumu však bránil klam dogmatismu. Vládla představa, že metafyzické myšlení vychází z principů, které jsou jasné, zřetelné a jisté. Z toho se zdálo vyplývat, že zkusmé metody, jimiž se řídí vědecké bádání, jsou v rozporu s dogmatickými zvyky metafyziků. Ani věda sama si ještě nebyla svými zkusnými postupy jistá. Až triumf newtonovské fyziky postavil vědu na dogmatické základy materialistických idejí, které vydržely další dvě století. Tento přístup k metafyzickému dogmatismu však nevytvořil mezi vědou a metafyzikou ducha spojenectví, a to ani v negativním smyslu. Má-li vědecký materialismus poslední slovo, je metafyzika pro fyzikální vědu zbytečná. V takovém případě však nemohou být základní pravdy o přírodě přístupné výkladové interpretaci. Jediné, co lze v této teorii poznávat, je to, jak se nevysvětlitelné části hmoty pohybují podle nevysvětlitelných zákonů, vyjádřitelných prostřednictvím prostorových vztahů, které vůči sobě tyto části zaujímají. Kdyby toto byla konečná dogmatická pravda, filosofie by neměla k přírodním vědám co říci.

Z vypěstování dogmatických zvyků v evropském myšlení mohou být obviněny dvě vědy: matematika a teologie. Obě ještě umocnily přirozenou lidskou tendenci měnit úspěšnou metodologii v dogmatické přesvědčení. Matematické premisy se zdají být jasnými, zřetelnými a jistými. Zdálo se, že aritmetika a geometrie ani nemohou být jinak a že je lze aplikovat na celou přírodu. Stejně tak se teologie, která díky tomu, že formuluje otázky ohledně těch nejintimnějších a nejcitlivějších zájmů, vždy zdráhala čelit zmatečným

momentům, které jsou nutnou součástí zkusmého přístupu při formulaci myšlenek.

Oddělení filosofie od přírodních věd, jež lze přičíst na vrub newtonovskému materialismu, je vyjádřeno rozdělením věd na „duchovní“ a „přírodní“. Katedra filosofie na Univerzitě v Cambridge například zdědila název „duchovní vědy“. Vládla představa, že filosofie se zabývá tématy spojenými s myslí, zatímco tématem přírodní vědy je hmota. Koncepce filosofie jakožto disciplíny spekulativního Rozumu, jemuž není nic cizí, se zcela vytratila. Sám Newton byl jedním z prvních vědců, kteří velmi důrazně odmítali pronikání metafyziky do vědy. Existuje řada dokladů pro to, že jak tomu ostatně u mnoha géniů bývá, byl Newton člověkem velmi křehké psychické rovnováhy. Zavádění rušivých úvah do přímočarých cest jisté techniky způsobuje u lidí tohoto typu spíše zmatečné podráždění, neboť vytrhává jejich mysl z klidu nutného pro suverénní zvládnutí techniky jejich omezených metod. Bylo by přirozeně nesmyslné věřit v to, že lidé by měli rozmělnovat svoji energii tím, že by opouštěli oblast, v níž nejvíce vynikají. Hledání poznání je však podnikem, který vyžaduje spolupráci. Popření relevance různých způsobů přístupu ke stejnému tématu vyžaduje ospravedlnění spíše než výzva k omezení aktivit jedince.

Dojemnou touhu lidstva po nalezení intelektuálního základu, jenž by byl jasný, zřetelný a jistý, lze přiblížit prostřednictvím Newtonova holedbavého výroku *hypotheses non fingo*, který vyřkl v momentě, kdy objasňoval svůj univerzální gravitační zákon. Tento zákon tvrdí, že každá částice hmoty přitahuje každou jinou částici hmoty. V momentě, kdy tento zákon formuloval, byly však jedinými „částicemi hmoty“, které se skutečně pozorovatelně přitahovaly pouze planety a další nebeská tělesa. Ověření, že se přitahují dvě částice hmoty, z nichž ani jedna není nebeským tělesem, na sebe nechalo čekat bezmála dalších sto let. Newtonovo motto mělo však ještě další význam. Ohrazoval se jím proti Descartově teorii vírů. Docela správně se tak snažil zdůraznit, že jeho zákon vyjadřuje struktury prostých faktů, a že tedy není třeba doprovázet je žádným výkladem, který by vysvětloval povahu či distribuci hmoty. Tato materialistická bariéra se nakonec stala newtonovské fyzice osudnou, neboť vytvářela vůči dalšímu rozvoji racionalismu blok. O pragmatické hodnotě Newtonovy metodologie v tomto stádiu vývoje vědy není třeba debatovat. Za povšimnutí však stojí jeho přesvědčení o dogmatické finalitě jeho učení.

Nemusím zde marnit příliš mnoho času tím, abych ukázal, že jak Newtonova představa o finalitě kosmologického schématu, tak jeho konkrétní fyzikální zákon upadly nyní v Zapomnění. Newton ve skutečnosti *vymýšlel*

hypotézy. Jeho hypotézy vágně rozpoznanou pravdu skutečně spekulativně obsáhly. Obsáhly ji však v takové finální formulaci, která zdaleka přesahovala možnosti analytické intuice jeho doby. Oblast platnosti jeho rovnic bylo třeba vymezit. K vymezení této oblasti došlo až prostřednictvím nových rovnic, jejichž vlastní oblast platnosti bude opět dále vymezená díky dalšímu pokroku ve vědě. Newtonovy rovnice nebyly chybné, neměly jen vymezenou oblast platnosti. Einsteinovy rovnice také nejsou chybné, opět však nemají vymezenou oblast platnosti. Nyní již víme, jak tuto oblast vymezit v případě Newtonových rovnic, o vymezení stejné oblasti pro Einsteinovy rovnice však zatím nevíme nic. Ve vědeckém zkoumání je otázka Pravda/Nepravda většinou nepodstatná. Podstatnou otázkou je, za jakých podmínek je daná rovnice pravdivá a za jakých nepravdivá. Jestliže jsou podmínky pro její platnost vzácné, triviální či neznámé, pak lze s přesností, která je dostatečná pro každodenní užívání říci, že rovnice je neplatná.

Neznámá omezení, jež platí pro Einsteinovy rovnice, tvoří samozřejmě ještě jemnější omezení pro rovnice Newtonovy. Dogmatická finalita se tedy vytrácí a je nahrazena přístupem, v němž se k pravdě asymptoticky přibližujeme.

Presvědčení, že věda začíná u jasných a zřetelných prvků zkušenosti a že proces jejího rozvoje je sám o sobě také jasný a zřetelný, bere za své jen velmi těžko. Existuje neutuchající snaha vyložit metodologii vědy takovým způsobem, který díky své jasnosti a zřetelnosti nebude vyžadovat žádné další metafyzické objasnění. Postupy vědy lze bezpochyby vyjádřit s tak zdařilou dvojznačností, že je lze poté vyložit z perspektivy různých metafyzických škol. Avšak snažíme-li se vyjádřit vědecké postupy bez této dvojznačnosti, začínáme vytvářet metafyzické formulace produkované spekulativním Rozumem.

Mezi vědci je populární moderní učení, že věda je pouhým popisem pozorovaných věcí. Jakožto taková nemusí předpokládat nic: ani objektivní svět, ani kauzalitu, ani indukci. Před komplexitou mnoha popisů mnoha různých událostí¹⁵ dává věda přednost jednoduché rovnici, popisující univer-

¹⁵ Lytton Strachey (1880–1932) byl britský spisovatel a kritik. Po studiích na univerzitách v Liverpoolu a v Cambridge (kde se stal členem „tajné“ konverzační skupiny zvané „Apoštolové“, k níž svého času patřil i Whitehead) žil po nějakou dobu v Londýně, kde s několika bývalými cambridgeskými apoštoly založili svérázné společenství literátů a kritiků známé jako „Bloomsbury Circle“. Toto intelektuální společenství, jehož členy byl mimo jiné John Maynard Keynes či manželé Leonard a Virginia Woolfovi, sehrálo významnou roli při formování britské modernistické literatury. Sám Strachey je znám především jako autor specifického typu intelektuálních biografí, které kombinují hluboký psychologický vhled s ironickým odst-

zálie společné mnoha událostem. Věda je pátráním po jednoduchém popisu. Z toho plyne závěr, že pakliže vymezujeme vědu takto, nevyžaduje metafyziku. Můžeme se vrátit k naivnímu pojetí univerzity v Cambridge a rozdělit poznání na přírodní a duchovní vědy, které jsou vzájemně mimoběžné.

Toto učení je nádherně jasné, jeho jasnost je však vykoupena tím, že přírodní vědě pak nelze připisovat žádnou váhu. Jediný způsob, jak docílit toho, aby věda získala na závažnosti, je tuto jasnost podrývat.

Pouhá pozorování jsou jedinečné události. Je-li věda založena na pouhých pozorováních, není ničím jiným než jiným názvem pro soubor jistých událostí v životech jistých vědců. Pojednání o nějakém vědeckém tématu je pak pouze jinak napsané vědecké „*Kdo je kdo?*“, v němž je vynechána většina vlastních jmen. Věda se totiž zabývá pouze jednotlivými pozorováními jednotlivých lidí. Známe v podstatě čtyři typy biografí: starodávne biografie typu „*Život a dopisy*“, novodobé typu školy Lyttona Stracheyho,¹⁶ typ „*Kdo je kdo?*“ a varianta typu „*Kdo je kdo?*“, která je nazvána pojednáním o jistém konkrétním vědeckém odvětví. Pokud nás však nezajímají jednotliví vědci, ztrácí význam zajímat se i o vědecké pojednání. Jména pozorovatelů jsou v takových pojednáních bohužel většinou vypuštěna a mizí už jakýkoliv důvod mít o ně jakýkoliv zájem.

Je-li učení vědy jakožto pátrání po jednoduchosti popisu vystavěno takovým způsobem, že je věda od metafyziky osvobozena, pak vědě skutečně nelze připisovat žádnou váhu. Podle příznivců tohoto učení je metafyzika odmítnuta jednou interpretací. Nahrazení interpretací jinou se však významnost vědy zachová. Objevují se dvě nová pojetí, z nichž obě vyžadují ke svému objasnění metafyzickou diskusi. První z nich je představa indukativní generalizace, v níž je do vědeckých výpovědí zahrnut i ohled na budoucí pozorování. Druhé pojetí je komplexnější. Začíná zavedením pozorovatelného, ale nepozorovaného a dále postupuje prostřednictvím zavedení spekulativního popisu událostí v časoprostoru, který tvoří faktuální bázi, díky níž lze cokoli pozorovatelného vůbec předpovídat. Na základě tohoto popisu a díky takto popsaným faktům pak lze předpovídat pozorovatelnost událostí, jež jsou genericky odlišné od těch, které již pozorovány byly.

pem tepajícím dobové nešvary. Mezi jeho nejslavnější díla patří *Eminent Victorians* (1918) či biografie britské královny *Queen Victoria* (1921).

¹⁶ Na tomto místě i v následujících pasážích neužívá Whitehead již vlastního technizovaného významu pojmu propozice, na který jsme upozorňovali v poznámce 9. Zde je nejbližše běžným lexikálním významů „výrok“, „tvrzení“, „výpověď“.

Jako názorný příklad takového typu pozorování může sloužit teorie elektromagnetických rovnic. Díky této teorii byl navržen rádiový přístroj tak, aby umožnil vysílání a přijímání. Ve vysílacím středisku rozhlasové stanice může hrát hudební skupina a slyší ji lidé v okruhu stovek mil. Lze věřit tomu, že jediným principem, který zde byl zohledněn, je pouhý popis původních jednotlivých pozorování?

Někdo by mohl namítnout, že povahu prostředního kroku našeho postupu jsme špatně vyložili tím, že jsme jej nazvali „spekulativním popisem událostí v časoprostoru“. Vědecký postup bychom měli správně popsat tak, že prostředním krokem je pouze sestavení rovnice, jejímž prostřednictvím předvídáme zkušenosti lidí u přijímačů. Jak ale tato rovnice funguje? Mohla by se nějak vztahovat k řadě zkušeností v mysli některého z vědců a vyjadřovat přechod od jeho původních vizuálních zkušeností k jeho konečnému zážitku ze skvělé hudební skupiny. Tato představa působí příliš nepravděpodobně a za vlasy přitaženě. Podobnou věc si při troše úsilí dokážu představit. Avšak nesmíme zapomínat na zkušenosti nevzdělané většiny u přijímačů. Ta nemá o původních experimentech, o matematických rovnicích, o tom, kde se nachází hudební skupina a vysílací středisko, ani o způsobu fungování jak vysílací stanice, tak jejich přijímačů ani potuchy. Co má proboha *pouhá* matematická rovnice společného se zkušeností řady posluchačů, kteří o fungování celé věci nemají potuchy a jen odpočívají po dobré večeři nebo celodenní dřině?

Je snad rovnice magickým zaklínadlem? Moderní učení o pouhém popisu pozorování a vlivu pouhé rovnice si můžeme přiblížit pomocí přirovnání ke vzpomínkám z našeho dětství. Představme si, že před obecenstvo přichází na scénu kouzelník. Před sebe umísťuje stolek, sundá si kabát a obrátí jej naruby. Pak začne mocně zaklínat a doprovázet toto zaklínání spletitými gesty. Nakonec vytáhne ze svého klobouku dva králíky. A my teď máme uvěřit, že příčinou všeho bylo právě jeho zaklínání.

Zdravý rozum nám říká, že matematické rovnice popisují ty vlastnosti společného vnějšího světa, které jsou nějak významné pro přenos fyzických stavů hudební skupiny k tělům posluchačů.

Je-li toto pravda, pak jsme ovšem již od prosté jednoduchosti původního učení ušli značný kus cesty. Zavedli jsme představu vnějšího světa s jeho časoprostorovými událostmi(*), který je spekulativně popsán prostřednictvím vědy. Tím, že jsme nahradili slovo „pozorovaný“ slovem „pozorovatelný“, jsme také zavedli představu potenciality. S důvěrou v induktivní generalizaci byly také riskovány stovky miliónů dolarů. Kdyby nám někdo položil

otázku, co máme na mysli celým tímto souborem vágních představ, lze se utíkat pouze ke spekulativnímu Rozumu.

Zdá se, že v tomto bodě můžeme potlačit další impulsy spekulativního Rozumu a spokojit se s pouhou rutinou úspěšné metodologie. Avšak tvrzení vědy, že své postupy dokáže vyložit pouze prostřednictvím svých vlastních kategorií, nebo že tyto kategorie samotné lze pochopit bez odkazu k jejich pozici v rámci širších kategorií vypracovaných spekulativním Rozumem, takové tvrzení je zcela nezdůvodnitelné. Když se vědci zabývají svými vlastními metodami, nevědí o čem vlastně mluví do té míry, do které selhávají filosofové. Porozumění vědě získávají naopak do té míry, do které filosofie uspívá. Díky úspěchu filosofie jsou slepé zvyky vědeckého myšlení přeměněny na analytický výklad.

Karteziánský dualismus, v němž byly finální aktuality rozděleny na mysl a tělo, stanovil společně s newtonovskou materialistickou kosmologií filosofické spekulaci falešný cíl. Pojetí pouhých těles a pouhých myslí byly přijaty nekriticky. Spekulativní myšlení vedl ideál, v němž se buď mysl vykládá prostřednictvím těles, nebo tělesa prostřednictvím mysli. Byl to Hobbes, kdo jako první stanovil tělesa za základní, a redukoval tak mysl na odvozený faktor. Po něm Berkeley stanovil za základní mysl a za odvozené faktory zase prohlásil tělesa. Ta se stala pouhými myšlenkami v mysli, povýtce v mysli Boží. Největší vliv na vztahy mezi filosofií a přírodními vědami však neměl ani Hobbes, ani Berkeley, nýbrž Kant. Důsledkem jeho *Kritiky čistého rozumu* byla redukce systému přírody na pouhý jev, anebo – jinak a za použití řeckého slova řečeno – řád přírody je fenomenální. Ať už však dáme přednost slovu „jev“ či slovu „fenomén“, důsledek je stejný. Vylučuje možnost metafyziky přírody i přístup k metafyzice skrze analýzu řádu přírody. Příroda je pouhým odvozeným jevem a pakliže jí věnujeme pozornost, jsme zcela vzdáleni intuici, která by nás mohla dovést k posledním pravdám. Je nutno přiznat, že Kant sám tento závěr nedovodil. Nechal na sebe působit i hvězdné nebe, což lze vyložit jako triumf běžného přístupu nad filosofií. Z hlediska dlouhodobé perspektivy však bylo důsledkem kantovského pohledu degradování vědy do role ošetřovatelky podružných detailů. Běžný přístup však znovu triumfoval. V detailech našeho fenomenálního života ve fenomenálním světě existuje naléhavá závažnost. Kant popíral, že by nás systém fenoménů mohl přivést k metafyzice. Své životy však přirozeně žijeme fenomenálně mezi fenomény. Odplatou za *Kritiku čistého rozumu* byla filosofie Augusta Comta. Pozitivistická pozice převrací kantovský argument. Pozitivisté tvrdí, že jsme jistě ve světě a společně s Kantem tvrdí, že systém světa nevrhá na metafyziku žádné světlo. Byl to Kant, kdo ze strany filosofie

vrazil klín mezi vědu a spekulativní Rozum. Tato stránka kantovské tradice došla skutečného rozvoje až v devatenáctém století. Kantovi bezprostřední následovníci i Kant sám se o přírodní vědu intenzivně zajímali. Britští novokantovci a novohegelovci poloviny devatenáctého století však byli vědě již velmi vzdáleni.

Antagonismus mezi vědou a filosofií měl za následek neblahá omezení na obou stranách. Filosofie si přestala nárokovat náležitou obecnost a přírodní věda se spokojila s úzce vymezeným spektrem metod. V sedmnáctém století byly vypracovány kategorieálně¹⁷ pojmy věd tak pevně, že rozchod s filosofií neměl prakticky žádný vliv na její bezprostřední pokrok. Nyní jsme došli do kritického období, kdy dochází k reorganizaci v obecných kategoriích vědeckého myšlení. Nad propastí oddělující vědu od filosofie balancují také vědy jako psychologie či fyziologie.

Zpátečnický postoj vědy bude pravděpodobně pokrok katastrofálně zpomalovat. Možná, že na bližší propojení mezi spekulativním myšlením a vědeckou metodou nejsme ještě dostatečně připraveni. Jedna věc je však jistá: vědecký svět nemá pro takový závěr to nejmenší oprávnění. Zamítnutí jakéhokoliv zdroje důkazů je vždycky zradou na nejzazším racionalismu, který je impulsem pro vědu i filosofií ve stejné míře.

Třetí kapitola

Spekulativní Rozum není ve své podstatě omezen metodou. Jeho funkcí je proniknout k obecným důvodům, které stojí v pozadí jakýchkoliv důvodů omezených; porozumět všem metodám uspořádaným v povaze věcí, čehož může být dosaženo pouze překročením všech metod. Tohoto v nekonečnu ležícího ideálu nikdy nelze dosáhnout prostřednictvím omezených lidských rozumových schopností. Lidi od zvířat, a někdy také různé lidi navzájem odlišuje to, že jakkoliv mihotavě a temně, přeci jen dokáží do své přirozenosti zahrnout rušivý prvek, jímž je touha po nedosažitelném. Právě tento prvek, tento dotek nekonečna poháněl pokolení stále vpřed, byť někdy i k jejich zkáze. Je to tropismus, který nás nutí natáčet se za vábením světa – ke slunci, které směřuje k cíli všech věcí, stejně jako vychází z jejich původu. Spekulativní Rozum se obrací tu na východ, tu na západ, postupuje tu ke zdroji, tu k cíli, jež jsou oba skryty za okrajem světa.

¹⁷ Termín „schéma“, který je v následujícím textu pojmem důležitým až centrálním, je překladem anglického „scheme“, nikoliv např. „pattern“ či „design“. Alternativní překlad by mohl znít „myšlenkový vzorec“.

Metodický Rozum se spokojuje s hranicemi, které mu nastavila úspěšná metoda. Funguje v jistotě bílého dne tradičních praktických aktivit. Je disciplínou běžné chytrosti. Spekulativní Rozum klade metody do otázky, a nedopřeje jim tak oddechu. Vášnivě obhajovaný nárok na svobodu myšlení je vlastně projevem úcty vůči hlubokému propojení spekulativního Rozumu s náboženskými intuicemi. Tento nárok náboženského ducha vystavit se nekonečnosti věcí s takovým porozuměním, jakého jen může dosáhnout, zdůrazňovali stoikové. V prvním období, kdy se spekulativní Rozum vynořil jako samostatná síla, se zjevoval v podobě sporadických inspirací. Objevovali se věštcí a prorokové, lidé s novým tajemstvím. Přinášeli světu oheň, spásu, osvobození či morální vhled. Jejich společným znakem bylo, že byli nositeli imaginativní novosti, která byla význačná a tudíž překračovala tradiční přístupy.

Skutečný význam Řeků pro světový pokrok spočívá v tom, že objevili téměř neuvěřitelné tajemství, totiž to, že spekulativní Rozum sám je podroben urádněné metodě. Podařilo se jim zbavit jej jeho anarchických rysů bez toho, že by jej zároveň zbavili funkce přesahovat za stanovené hranice. Proto dnes mluvíme o spekulativním Rozumu, a nikoliv o Inspiraci. Rozum se dovolává urádněnosti toho, co je zdůvodnitelné, zatímco termín „spekulace“ vyjadřuje překročení jakékoliv jednotlivé metody. Řekům se podařilo rozluštit záhadu toho, jak být uzavřen metodou a zároveň ji překračovat. Svému objevu stěží sami rozuměli. Naší výhodou je, že jsme úkony Rozumu mohli sledovat v průběhu dvaceti století.

Celkově měla zkušenost se světem, předávaná profesionálními věštcí mnoho neblahých důsledků. V první řadě jde o pochybnou skupinu lidí se špatnou pověstí. Necháme-li stranou tu jejich část, o jejíž upřímnosti lze pochybovat jen málo, stále zbývá skupina domýšlivých, neotesaných, nekompetentních a duševně nevyrovnaných falešných proroků, kteří podvádějí lidi. Celkově vzato svědčí všechno tak výrazně proti jednomu každému z nich, že pokud nemáme k dispozici nějakou metodu, jak je kontrolovat, pak je prostě lepší je nějakým milosrdným způsobem ukamenovat. Řekové vynalezli logiku v tom nejširším smyslu – logiku objevování. Řecká logika, která byla později vylepšená zkušeností následujících staletí, poskytuje soubor kritérií, jimž má být podrobeno každé přesvědčení. Těmito kritérii jsou:

- (i) Soulad s intuitivní zkušeností
- (ii) Jasnost obsahu propozic
- (iii) Vnitřní Logická konzistence
- (iv) Vnější Logická konzistence

- (v) Status *Logického* schématu, které zahrnuje:
 - a) široký soulad se zkušeností
 - b) absenci nesouladu se zkušeností
 - c) soudržnost mezi kategorieálními pojmy
 - d) metodologické důsledky

Po staletí až do dnešních časů pronásleduje myšlení mylná představa, že tato kritéria jsou snadno aplikovatelná. Například jak Řekové, tak středověcí myslitelé podléhali dojmům, že jasné a zřetelné premisy, které jsou v souladu se zkušeností, lze získat snadno. V důsledku toho se věnovali výstavbě deduktivních systémů a byli poměrně lhostejní vůči kritice svých předpokladů. Tak jako Řekové, podlehli i novověcí myslitelé představě, že formulovat jasné vyjádřené propozice¹⁸ je snadné. Také si představovali, že propátrávání zkušenosti je jednoduchý úkon. Na druhou stranu však rozeznali, že hlavní snahu je třeba věnovat objevování propozic, které budou skutečně v souladu se zkušeností. Novověcí myslitelé kladli důraz na indukci. Já trvám na tom, že žádný z těchto úkonů není snadno proveditelný: ve skutečnosti jsou neobyčejně obtížné. Co se týče analýzy jednotlivých skladebných prvků propozice, je jim velmi těžké porozumět jasně a zřetelně, pakliže nemáme vypracováno kompletní metafyzické pochopení univerza.

Bez zavedení interpretativních prvků, které mohou být mylné, je navíc nadmíru těžké provádět i analýzu zkušenosti. V důsledku těchto dvou obtíží je velmi nesnadné vyloučit všechny pochybné prvky a přivést soudy týkající se bezprostředního souladu se zkušeností k definitivní jasnosti.

Lze dokonce do jisté míry pochybovat o sebe-konzistenci propozice. Bude-li její analýza provedena příliš vágně, pak bude vždy šance, že její pečlivější rozbor odhalí chybu. Stejná pochybnost se vztahuje i ke čtvrtému kritériu, jímž je vnější konzistence. V tomto případě srovnáváme zkoumanou propozici s jinými propozicemi, které jsou přijaty za pravdivé.

Je zřejmé, že kdyby bylo možno první dvě z kritérií snadno vymezit, nebylo by už ničeho dalšího třeba. Stejně tak kdyby mohla být první čtyři kritéria dovedena k jasnému určení, stalo by se nadbytečným kritérium páté. Toto poslední kritérium je očividně postup proti problémům spojeným s posuzováním jednotlivých propozic. Přihlíží k celému myšlenkovému systému, jehož jednotlivé prvky se vzájemně osvětlují tak, že ověření jednoho vnáší světlo do ověřování druhého. Pakliže má tento systém povahu návrhu metodologií, které navíc sám vysvětluje, získává povahu

¹⁸ Tato věta se vyskytuje pouze v prvním vydání z roku 1929, v ostatních již chybí.

producenta myšlenek, jež jsou vzájemně v souladu a dostává se jim neustálého ověřování.

Celý smysl pátého kritéria spočívá v tom, že schéma¹⁹ poskytuje větší porozumění světu. To zahrnuje i lepší vymezení myšlenek a přímější analýzu bezprostředního faktu. Zatímco myšlenkové schéma poskytuje díky vzájemným vztahům mezi svými kategorieálními pojmy vlastní měřítka určitosti, jednotlivé propozice spočívají na vágních tušeních.

Řekové založili různá vědecká odvětví, která proměnila civilizaci právě díky tomu, že kladli důraz na myšlenková schémata. Propozice zapadající do vědeckého schématu je přijata s překvapivě nízkou potřebou ji přímo ověřovat. V současné době například všichni přijímáme slavné učení o posunu spektrálních čar. Pokud se však omezíme na přímou zkušenost, lze bez pochybností odkazovat pouze na experimenty se světlem temného souputníka Síría a na několik experimentů se slunečními paprsky, jejichž interpretace již sporných momentů prostá není. Miliony dalších hvězd zůstaly experimentem nedotčeny, nehledě již na otázku, zda měření v případě jedné a téže hvězdy poskytnou ve všech případech stejné výsledky. Jelikož však tato představa zapadá do vládnoucího vědeckého schématu, nikoho o ní nenapadne pochybovat. Význam schématu si lze přiblížit tím, že si představíme nějakou událost, která do žádného schématu nezapadá. Představte si například, že se ocitnete v nějaké neznámé cizí zemi a hned na začátku, během prvního dne vašeho pobytu spatříte muže stojícího na hlavě. Budete-li opatrní, zdržíte se toho, abyste tento jev zobecnili do tvrzení, že místní lidé mají sklon stát na hlavě. Kdybyste se o této příhodě zmínili, přinejmenším polovina vašich přátel by vám stejně nevěřila. Váš přímý důkaz je v tomto případě srovnatelný s tím, který potvrzuje posun spektrálních čar.

Vytvoření schématu věnuje spekulativní Rozum své hlavní úsilí. Jeho součástí je představivost, která zdaleka překračuje přímá pozorování. Vzájemně propletená síť kategorieálních pojmů, jež schéma vytvářejí, umožňuje další rozšiřování prostřednictvím konstruktivní schopnosti deduktivní logiky. Napříč spektrem takových propozic vztahujících se k vzájemným vztahům forem věcí umožňují některé z nich přímé srovnání se zkušeností. Tímto způsobem je schématu jakožto celku zajištěn kontakt se zkušeností.²⁰ Rozsah souladu či nesouladu takového schématu s pozorovanými fakty

¹⁹ Termín „schéma“, který je v následujícím textu pojmem důležitým až centrálním, je překladem anglického „scheme“, nikoliv např. „pattern“ či „design“. Alternativní překlad by mohl znít „myšlenkový vzorec“.

²⁰ Tato věta se vyskytuje pouze v prvním vydání z roku 1929, v ostatních již chybí.

může být tudíž podroben zkoumání. Schéma, které byť třeba jen dočasně metodologicky selhává, selhává právě v tom, že se mu nedaří tento kontakt s pozorovatelnými fakty vytvořit.

Abstraktní schéma, které bylo vyvinuto pouze prostřednictvím abstraktní logické metodologie a selhává v dosažení kontaktu s fakty skrze propojení s praktickou metodologií a experimentem, však stále může mít velkou důležitost. Dějiny moderní civilizace ukazují, že takováto schémata naplňují příslib Šalamounova snu. Nejprve umocní život tím, že uspokojí konkrétní požadavek spekulativního Rozumu, kterým je porozumění, jež má za cíl pouze sebe sama. Jejich další význam spočívá v tom, že představují kapitál myšlenek, které každá generace s důvěrou spravuje pro své následníky. Základním mravním požadavkem, který civilizace klade na své držitele, je, aby tento rezervoár pro potenciální rozvoj, z něhož civilizace těží, nejen předávali, nýbrž i rozvíjeli. Jedním ze základních zákonů, který leží v základech moderního pokroku je, že s výjimkou převzácných nahodilých shod okolností myšlení předchází pozorování. Nerozhoduje možná o detailech, ale navrhuje vzor. Nikdo, komu by v jeho mysli chyběla myšlenka čísla, by nedokázal počítat. Nikdo nenapíná pozornost, pakliže nečeká, že něco uvidí. Nové pozorování přichází nahodile díky vzácné shodě okolností a bývá většinou promarněno. Jestliže neexistuje schéma, do něhož by zapadlo, je jeho významnost ztracena. Nemyslíci příroda postupuje cestou plýtvání – z milionu semen vzejde jeden strom, z milionu vajíček jedna ryba. Stejně tak se zřídkakdy vyvine něco prospěšného z milionu pozorování, která překračují meze každodenní lidské praxe.

Asijské civilizace po období oslnivého rozvoje ve srovnání s Evropou stagnovaly, neboť vyčerpaly svůj myšlenkový kapitál, který je produktem zvědavosti. Asii chyběla rozsáhlá abstraktní myšlenková schémata, jež by poháněla mysl lidí a čekala na to, aby udělila jejich nahodilým zkušenostem význam. Zůstala pouze v kontemplaci a myšlenky se staly nehybnými. Vinou prosté kontemplace abstraktních myšlenek došlo k zadušení anarchické zvědavosti, jež je původcem vši novosti. Spekulace se odloučila od Rozumu. Miliony lidí viděly padat jablka ze stromů, avšak pouze Newton měl v mysli matematické schéma dynamických vztahů. Miliony lidí viděly v kostelech a chrámech houpající se lampy, ale pouze Galileo měl v mysli vágnější předtuchu stejného matematického schématu. Miliony lidí viděly, jak se zvířata vzájemně požírají a květiny vzájemně dusí, miliony přežily hladomory i období žízně, ale pouze Charles Darwin měl v mysli maltuziánské schéma. Tajemstvím pokroku je spekulativní zalíbení v abstraktních morfologických schématech. Lze stěží odhadnout, jak dlouhou dobu musí podobná

abstraktní schémata růst v myslech lidí, než se spojí s nějakým praktickým zájmem. Příběh rozvoje matematické fyziky byl mnohokrát převyprávěn tam i zpět, obsahuje však v sobě poučení, které bychom neměli nikdy ztratit ze zřetele.

Věnujme pozornost ranému stádiu matematiky – několik technologických postupů v Egyptě z doby zhruba dva tisíce let před Kristem. V rámci velké civilizace šlo o druhořadý prvek. Zhruba pět set let před Kristem uvedli díky lásce k teorii do pohybu její další teoretický rozvoj Řekové. Bylo to čtyři až pět století poté, co bylo proneseno největší ze všech prorocství, Šalamounův sen. Řecký génius se odhalil skrze předpověď, kterou pronesl o významu matematiky pro studium přírody. Nezbytnost podporování rozvoje abstraktní morfologie lze přiblížit prostřednictvím stavu geometrické vědy na počátku šestnáctého století. Tato věda byla studována již po dobu dvou tisíc let a byla propracována do značných detailů. Přistoupíme-li na mírně zjednodušující pohled, pak s výjimkou potěšení z jejího studia z této vědy nevzešlo nic. A náhle jako by se otevřely dveře. Kepler objevil první významné využití teorie kuželoseček, Descartes a Desargues radikálně proměnili metody vědy, Newton napsal svá *Principia* a započalo novověké období civilizace. Náš současný život by nebyl možný bez myšlenkového kapitálu, který byl pomalu hromaděn v průběhu dvou tisíc let. Na matematice jako takové není nic magického. Je prostě nejlepším příkladem vědy o abstraktních formách.

Jinými takovými vědami jsou abstraktní teorie hudby, abstraktní teorie politické ekonomie či abstraktní teorie oběživa. Jde o to, že rozvoj abstraktní teorie předchází porozumění faktům. Příklad politické ekonomie nám může přiblížit další důležité téma. Všichni víme, že v poslední době upadla abstraktní politická ekonomie poněkud v nemilost. Pojednává o lidech abstraktně – omezuje se výhradně na „člověka ekonomického“. Zároveň činí o povaze trhu a ekonomické soutěže předpoklady, které opomíjejí řadu významných faktorů. Máme tedy před sebou situaci, kdy je dané morfologické schéma třeba překročit. Od jistého momentu je již bez hodnoty. Projasňuje sice myšlení, směřuje naši pozornost k jistým pozorováním a vysvětluje i fakta. Pro využitelnost konečného schématu však existuje přesně stanovená hranice. Je-li schéma používáno mimo oblast, v níž je vhodné jej uplatňovat, následují vážné omyly. Umění v užívání spekulativního Rozumu spočívá jak ve využívání schémat, tak v jejich překračování.

Jiný příklad si lze vzít z matematické fyziky. Musíme mít na paměti, že tato věda obsahuje velmi abstraktní matematické myšlenky. Je překvapivé, že se schéma, které se skládá z takto abstraktních myšlenek, ukázalo být

tak významným. Lze si představit, že egyptský venkovan počátku helénistického období byl shovívavý vůči technickým pomůckám zeměměřičů. O odhmotněných generalizacích spekulativních Řeků si však nutně musel myslet, že jsou nudné a nepraktické, že jsou ztrátou času. Stejných principů se dovolávali zpátečníci všech dob, neboť jim za pravdu dává zdravý rozum. Jejich jediným vážným protivníkem jsou dějiny, přičemž dějiny evropské jsou proti nim zcela. Abstraktní spekulace, která vytváří systémy a překračuje je, spekulace, která se odvažuje dojít k nejzazším hranicím abstrakce, taková spekulace zachraňuje svět. Snaha stanovit spekulaci hranice je zradou na budoucnosti.

Samotné splétání systému však vyžaduje disciplínu. Musí stále udržovat nějaký vztah k obecným faktům dané epochy. Kosmologie je snahou o zkonstruování schématu, jež by odráželo obecné vlastnosti současného stavu univerza.²¹ Kosmologické schéma by mělo představovat rod, vůči němuž budou zvláštní schémata věd představovat druhy. Před Kosmologií stojí dva úkoly. V první řadě omezuje výchylykly pouhé nedisciplinované představivosti. Speciální schéma by mělo do obecné kosmologie buď zapadnout, nebo by mělo díky svému souladu s fakty poskytnout důvod, proč by měla být kosmologie proměněna. V případě takovýchto nesouladů je nejpravděpodobnější reakcí drobná úprava kosmologie a zároveň drobná úprava speciálního schématu. Kosmologie a schémata jednotlivých věd se tak stávají vzájemnými kritiky. Omezená morfologie speciálních věd je přiznaně nekompetentní vyjádřit prostřednictvím svých kategorieálních pojmů všechny formy, s nimiž se lze na světě setkat. Úkolem kosmologie je být adekvátní. Z tohoto důvodu musí vzít v úvahu ty faktory, které nebyly adekvátně zahrnuty v některé z věd. Současné musí i obsáhnout všechny vědy.

Obrovské problémy staví před analýzu i temná zákoutí zkušenosti. Pouhé propátrávání bezprostředního vědomí v jednom bezprostředním momentu nám říká jen velmi málo. Analytické schopnosti při takovémto

²¹ Pojem „kosmologie“ patří opět k centrálním pojmům Whiteheadovy pozdní filosofie. Ačkoliv má tento termín svůj původ v slovníku fyziky, rozšiřuje jej Whitehead do komplexních filosofických souvislostí a identifikuje jej v podstatě s obecným spekulativním schématem, prostřednictvím něhož je možno popsat veškeré aspekty skutečnosti s přihlédnutím k jejímu neustálému vývoji. Význam pojmu „kosmologie“ se tedy do značné míry překrývá s významem pojmů „spekulativní filosofie“ či „metafyzika“. V *Procesu a realitě* výstižně definuje takovou filosofickou aktivitu slovy: „Spekulativní filosofie je snahou o vytvoření koherentního, logického a nutného systému obecných idejí, jehož prostřednictvím je možno interpretovat každý prvek naší zkušenosti“ (*Process and Reality*, s. 3). Jako na paradigmatický text filosofické kosmologie se pak nejčastěji odvolává na Platonův *Timaos*.

přímém zkoumání selhávají. Opřít se lze o paměť, svědectví jiných lidí včetně jejich pamětí, ale i o jazyk v podobě analýzy slov a slovních spojení, tedy o etymologii a syntaxi. V úvahu můžeme vzít také instituce lidstva ve světle vtělení jejich stabilní zkušenosti.

Při pátrání po kategorieálních pojmech dostatečně obecných na to, aby byly zahrnuty do kosmologické morfologie, je třeba zdůraznit ty faktory zkušenosti, které jsou „stabilní“. Chceme tím říci, že jejich rozeznání ve faktu není omezeno na několik zvláštních lidí či na několik zvláštních událostí, nýbrž musí spočívat na obecných a široce rozšířených dokladech.

Zde je třeba provést rozlišení. Za první rozeznání takových faktorů můžeme vděčit výjimečnému člověku ve výjimečném momentu. Ale tajemství, které nelze sdílet, musí zůstat tajemstvím. Kategorieální formy by k nám nicméně měly přijít již s nějakým důkazem o tom, že jsou ve zkušenosti široce rozšířené. Nyní však již zvažujeme největší obtíž spekulativního Rozumu, jeho konfrontaci se zkušeností.

Existuje konvenční pojetí zkušenosti, jež sice nebylo nikdy přijato, pakliže bylo explicitně položeno do otázky, stále se však skrývá v zamčených předpokladech. Jedná se o pojetí vědomé zkušenosti jako jasně vyznačeného poznání, v němž jsou jeho jednotlivé, jasně vyznačené prvky propojeny jasně vyznačenými vazbami. Zkušenost je pojímána jako uspořádaná, utříděná, konečná a stejnoměrně objasněná. Žádná představa však nemůže být dále od pravdy. Položení rovnítka mezi zkušenost a jasnost poznání je v první řadě v rozporu s důkazy. V každickém momentu našich životů existuje ohnisko pozornosti, několik jasně uvědomovaných prvků zkušenosti; ty jsou však s ostatními vágně, nicméně vytrvale propojeny v temném tušení. Tato temnost kradmo vplývá do nerozlišených pocitování.

Jasnost navíc nemůže být oddělena od vágnosti. Soudržnost věcí, které jsou jasné, odmítá vydat své tajemství jasné analytické intuici. Celek tvoří systém, jakmile se však tento systém pokusíme popsat, začne nás naše přímá intuice vodit za nos. Naše vědomé uvědomování není pod kontrolou, je kolísavé a mihotavé, chybí mu pronikavost. Pronikavost intuice vyplývá z očekávání vzbuzených myšlením. V tom spočívá tajemství pozornosti.

Jednotlivé momenty v životech každého z nás se mezi sebou liší, i když necháme tuto povahu bezprostředních okamžiků zkušenosti stranou. Jsme bdělí či mátožní, nadšení do života nebo někde v ústraní přemýšlíme. Můžeme spát či snít, záměrně něco očekávat nebo nám naopak může jakékoliv soustředěné očekávání chybět. Rozmanitost našich stavů je nekonečná.

Pokud vezmeme v úvahu i další lidi či zvířata, pak mezi jejich běžnými stavy existují analogické variace; rozdíly existují i mezi nejvyššími stavy,

kteřé jsou možné u různých jedinců. Snížíme-li měřítko, pak v nižších typech pravděpodobně nalezneme nejasnou a nevědomou mátožnost nerozlišených pociťování. Ve svých nižších formách ztrácí zkušenost názornost forem, své objasnění vědomím i své rozlišení záměrů. Zdá se, že nakonec končí v jednolitém nevědomém impulsu, který pochází z nerozlišených pociťování, jež pouze slepě následují bezprostřední minulost.

Základem veškeré autority je nadřazenost faktů nad myšlením. Tento kontrast mezi myšlením a fakty však může být pojímán klamně. Myšlení je totiž faktorem ve faktu zkušenosti. Bezprostřední fakt je proto tím, čím je, i díky tomu, že je v něm zahrnuto myšlení. Kvalita zkušenostního aktu je do značné míry ovlivněna faktorem myšlení, který tento akt sám obsahuje. Avšak myšlení, jež je s kterýmkoliv takovým aktem spojeno, s sebou nese i analytické zkoumání zkušenosti, která jej přesahuje. Nadřazenost faktů nad myšlením znamená, že i ty nejodvážnější vzlety spekulativního myšlení by měly mít své měřítko pravdy. Může jít i o pravdu umění. Myšlení, které se však nevztahuje k šíři světa zkušenosti, je neproduktivní.

Právě uspokojení, jež je důsledkem spekulativního myšlení, lze označit jako objasnění. Z tohoto důvodu je fakt nadřazen myšlení. Tato svrchovanost je základem autority. Svět prozkoumáváme proto, abychom dodali naší objasňovací schopnosti oporu.

Svrchovaným ověřením spekulativního vzletu je tedy to, že přispívá ke vzniku nějaké praktické techniky vedoucí k dobře potvrzeným cílům, a že spekulativní systém takové technice poskytuje objasnění. Tímto způsobem dochází k pokroku od myšlení k praxi a regresi od praxe ke stejnému myšlení. Svrchovanou autoritou je tedy souhra mezi myšlením a praxí. Je testem, díky němuž je omezeno šarlatánství spekulace.

V průběhu lidských dějin se praktické techniky postupně vtělovaly do zavedených institucí: profesních sdružení, vědeckých sdružení, obchodních spolků, univerzit, církví, vlád. Studium myšlenek, které leží v základu sociálních struktur, je proto v principu vždy dovoláváním se svrchované autority. Stoikové se v tomto smyslu dovolávali „hlasu přírody“.

Avšak ani tato svrchovaná autorita není finální, a to ze dvou důvodů. V první řadě jsou důkazy nejasné, dvojznačné a protikladné. Za druhé, kdyby byla tato autorita v některém období lidských dějin přijata jako konečná, veškerý pokrok by byl zastaven. Až do konce věků bychom byli uzavřeni v hrůzných, brutálních a zvrhlých praktikách, které známe z minulosti. Stejně tak nemůžeme za poslední standard přijmout dnešní dobu. Můžeme žít a můžeme žít dobře. Cítíme impuls k tomu nastoupit cestu vzhůru: stále vzhlížíme k lepšímu životu.

Spekulativní rozum je třeba ukázňovat. Podstatou spekulace je, že překračuje bezprostřední fakt. Jejím úkolem je učinit myšlení schopným vytvářet budoucnost. Toho dosahuje prostřednictvím vize systému myšlenek, jenž zahrnuje pozorování, ale povyšuje je na obecnou úroveň. Potřeba disciplíny vyvstává z toho důvodu, že dějiny spekulace jsou analogické dějinám praxe. Zkoumáme-li lidstvo, zjišťujeme, že jeho spekulace bývaly pošetilé, brutální a zvrhlé. Skutečným užitek plynoucím z historie je, že z ní odvozujeme obecné principy, jimiž se řídí disciplína praxe i disciplína spekulace.

Předmětem této disciplíny není stabilita, nýbrž pokrok. Na předcházejících stránkách jsem zdůrazňoval, že skutečná stabilita neexistuje. To, co vypadá jako stabilita, je ve skutečnosti pomalý proces úpadku. Stabílní svět nám mizí pod rukama. Naším cílem je směřovat vzhůru.

Spekulaci učinili efektivní řečtí myslitelé. Právě jim vdčíme za progresivní evropskou civilizaci. Je tedy zcela přirozené přiblížit si metody, jež uvedli do myšlenkových postupů.

Za prvé je třeba zdůraznit, že byli bezmezně zvědaví. Všechno zkoumali, na všechno se ptali a snažili se všemu porozumět. Jinak řečeno, byli spekulativní do nejkrajnějších mezí. Za druhé: byli nesmlouvavě systematictí jak ohledně čistoty definic, tak ohledně logické konzistence. Ve skutečnosti tomu bylo tak, že kvůli konzistenci logiku vynalezli. Za třetí: rozptyl jejich zájmů byl skutečně široký. Jejich zvědavost přitahovaly přírodní vědy, etika, matematika, politická filosofie, metafyzika, theologie, estetika. Tyto předměty však neponechávali rigidně oddělené, ale vědomě se je snažili propojit do jednoho koherentního myšlenkového systému. Za čtvrté: cílem jejich hledání byly pravdy té nejvyšší obecnosti. Při hledání těchto pravd přihlíželi i k celé oblasti svých rozmanitých zájmů. Za páté: byli to lidé s aktivními praktickými zájmy. Platon odcestoval na Sicílii, aby tam napomáhal politickému experimentu a také po celý svůj život studoval matematiku. V jeho době nebyla matematika tolik oddělena od své aplikace, jako je tomu dnes. Není proto divu, že typem faktů, jimž věnoval pozornost, byly aplikace matematické teorie. Stěží však někdo věnoval více pozornosti než Platon rozdílu mezi exaktností abstraktního myšlení a vágní dvojznačností, která pronásleduje veškeré pozorování. V tomto ohledu abstraktní myslitel Platon dalece překračuje induktivního myslitele, jakým byl John Stuart Mill. Při svém popisování induktivní metody vědy se Mill nikdy nepotýkal s problémem, že žádná zákonitost nemůže být nikdy nezvratně ověřena pozorováním. Platonův cit pro kontrast nepřesnosti fyzické zkušenosti s přesností myšlení napovídá, že dokázal zpytovat sebe sama. Millův determinismus je podle jeho vlastní teorie indukci spočívající na přesném

přízpůsobení se podmínkám, které danému jevu stanovily předcházející okolnosti. Takové přesné přízpůsobení se podmínkám však nikdy nikdo nezažil. Millovo učení nemůže nikdy získat podporu ze strany pozorování. Platonovi byl tento primární fakt týkající se zkušenosti znám, Millovi nikoliv. Determinismus může být správným učením, jeho správnost však nemůže být nikdy prokázána prostřednictvím metod, jež mu předepsal anglický empiricismus.

Přejdeme-li k Aristotelovi, je s podivem, že si i přes obdivuhodné množství svých praktických aktivit našel čas na přemýšlení. Analyzoval ústavy vůdčích řeckých států, pitval velkou dramatickou literaturu své doby, pitval ryby, věty i argumenty, vyučoval mladého Alexandra. Muže, který se zabýval všemi těmito věcmi a ještě řadou dalších, bychom jistě mohli omluvit, kdyby se hájil tím, že na čistě abstraktní myšlení prostě nenašel dostatek času.

Když posuzujeme kulminaci řecké spekulace v Platonovi a Aristotelovi, je třeba říci, že vskutku vynikali především univerzalitou svých zájmů, systematickou přesností, k níž směřovali, a obecností myšlení. Nebude jistě ukvapeným závěrem, když prohlásíme, že právě tyto vlastnosti tvoří hlavní složky ochrany spekulace před pošetilostí.

Spekulativní Rozum se s tím, že se musí podrobit autoritě faktů a zároveň se neodchýlit od svého poslání překročit jejich již existující analýzy, vyrovnává dvěma způsoby. Prvním z nich je přijetí omezení specializovaného tématu, jako je například věda či praktická metodologie. V jeho rámci se pak snaží spekulativně rozšířit či přeskupit kategorieální pojmy. V této funkci je spekulativní Rozum v nejtěsnějším spojení s Rozumem metodologickým.

Druhým ze způsobů je snaha vybudovat kosmologii vyjadřující obecnou povahu světa tak, jak se odkrývá lidským zájmům. Již jsme upozornili na to, že aby taková kosmologie zůstala v kontaktu se skutečností, musí přihlížet ke změní již zavedených institucí, které napříč věky strukturují lidskou společnost. Pouze takto se lze dovolávat těch efektivních prvků v lidské zkušenosti, které jsou široce rozšířeny. To, co ve zkušenosti svých současníků tyto instituce znamenaly, odkazuje k masivním faktům, které požívají nezpochybnitelnou autoritu.

Je běžné, že se přesvědčení lidí mohou z ničeho nic ocitnout v rozporu s jejich záměry. Úkol se tak v určitém smyslu zjednodušuje. Nepodstatné detaily se najednou tímto rozporem odhalují, zatímco shoda v obecných pojmech vynikne. Samotná skutečnost, že instituce naplňují záměry, svědčí pro nezpochybněnou víru, že předvídaní a záměr mohou ovlivnit dosažení cíle. Neshody ohledně morálních kodexů svědčí o tom, že morální zkušenost

existuje. Nelze se přít o něco, o čem nic nevíme. Základem pro jakýkoliv rozpor je nějaká společná zkušenost, které rozumíme každý jinak.

Kosmologie by měla být především adekvátní. Neměla by se omezovat na kategorieální pojmy jedné vědy a nechávat stranou vše, co jim neodpovídá. Neměla by popírat zkušenost, nýbrž najít pro ni co nejobecnější výkladový systém. Současně také není prostou juxtapozicí různých kategorieálních pojmů²² různých věd. Provádí zobecnění, jež překračují jakoukoliv speciální vědu, a poskytuje tak výkladový systém, který ukazuje na jejich vzájemné propojení. Tím, že je kosmologie výsledkem nejvyšší obecnosti spekulace, je zároveň kritikou všech spekulací s nižší mírou obecnosti.

Kosmologie však sdílí všechny nedostatky snah omezených rozumových schopností. Speciální vědy nenaplnují své cíle a kosmologie selhává taktéž. Společně s novou spekulací se tedy objevuje trojí problém. Určitá speciální věda, kosmologické schéma a nové pojetí si budou v některých bodech odpovídat, v jiných však budou v rozepři. Rozum vystupuje v pozici arbitra a spekulace se dále rozvíjí. Proměňuje se jak věda, tak kosmologický náhled i nové pojetí. Společná disciplína ze všech tří odstranila prvky pošestilosti i pouhá opominutí. Záměry lidstva se následně proměňují a tento otřes se přenáší na celou sociální strukturu s jejími metodami a institucemi.

Každý konstrukt lidských rozumových schopností je speciálnější, omezenější, než byl jeho původní cíl. Kosmologie předkládá obecný systém obecných myšlenek, jimiž lze popsat současnou epochu vývoje univerza. Abstrakce má být vytvořena na základě všech detailů s nižší mírou obecnosti.²³ Mnoha vědám by měla vládnout jedna kosmologie. Tento ideál však naneštěstí nebyl uskutečněn. Kosmologické náhledy různých filosofických škol se od sebe liší, ba co více, jsou vzájemně do značné míry neslučitelné. Špatná pověst filosofie má svůj původ právě v této vzájemné nevraživosti různých škol.

Dokud bude klam dogmatismu vládnout světu, bude tento nesoulad stále chybně interpretován. Kdyby měla filosofie stát na jasných a zřetelných myšlenkách, nesoulad mezi filosofy, kteří jsou jinak kompetentními a bezúhonnými lidmi, je usvědčující z toho, že se honí za přeludem. Jakmile však pochopíme skutečnou funkci racionalismu, tedy to, že k jasnosti a obec-

²² Slova „kategorieálních pojmů“ se vyskytují pouze v prvním vydání z roku 1929, v ostatních již chybí.

²³ Ve všech vydáních *Funkce rozumu* z roku 1929 s výjimkou prvního jsou poslední dvě věty spojeny v jednu, podstatná část obou je však vynechána. Výsledkem je nepřilíš smysluplná věta: „Kosmologie předkládá být vytvořena ze všech detailů s nižší mírou obecnosti.“

nosti směřuje postupně, ukáže se tento nesoulad jako něco, co bylo možno očekávat.

Různé kosmologie v různé míře selhaly ve svém hledání obecnosti a jasnosti, k níž směřovaly. Jsou neadekvátní, vágní a snaží se používat speciální pojmy mimo omezenou oblast jejich použitelnosti. Například Descartes má patrně v jistém smyslu pravdu, když říká, že máme jak těla, tak duše, a že je lze do jisté míry studovat nezávisle na sobě. To dělá v praktickém každodenním životě každý z nás. Tato filosofie vytváří široké zobecnění, které má přirozeně jistou důležitou platnost. Jestliže z ní však vytvoříme konečnou kosmologii, vloudí se omyl. Totéž platí i pro další filosofické školy. Každá z nich říká něco, co je významně pravdivé. Některé filosofické školy daly vzniknout pronikavějším kosmologiím než jiné. V jistých epochách může vzniknout kosmologie, která do sebe zahrne své předchůdkyně a vymezí jim jejich oblast platnosti. Nakonec bude překonána i tato kosmologie. Objeví se soupeři, kteří ji budou chtít opravit a možná se jim nezdaří zahrnout do sebe některé z jejích důležitých pravd.

Tímto způsobem lidstvo klopýtá na cestě ke splnění svého úkolu, jímž je pochopení světa.

Na závěr se musíme vrátit k naší původní otázce, která dala naší debatě název, tedy k Funkci Rozumu. Jestliže zkoumáme svět jakožto fyzikální systém, který je určen svými předchozími stavy, máme před očima přehlídku konečných systémů, které neustále upadají – přichází své aktivity i o svou různorodost. Různé evoluční teorie neposkytují žádné vodítko, proč by měla existovat opačná tendence. Boj o existenci zase neposkytuje žádné vodítko, proč by měly vzniknout komplexnější a křehčí organismy. Stejně tak zemětřesení neposkytují žádné vodítko pro to, proč by měla existovat města.²⁴ Krásu domů také nevysvětluje jejich pouhé nahloučení. V přírodě však existuje jistá tendence směrem vzhůru, v opačném směru vůči fyzikálnímu úpadku. V naší zkušenosti lze rozlišit žádostivost, která směřují účelovou příčinností k ideálnímu cíli, ležícímu mimo pouhé fyzické tendence. V rozpálené poušti lze zažít žádostivost po vodě, zatímco fyzická tendence směřuje k postupnému vysychání živého těla. Mimo pouhý fyzikální řád leží i žádostivost po estetickém uspokojení prostřednictvím prožitku krásy.

Pouhé slepé žádostivosti však mohou být produktem náhody a jako takové nemusejí nikam vést. V naší zkušenosti nacházíme Rozum a speku-

²⁴ Na tomto místě jsou ve všech vydáních s výjimkou prvního poslední dvě věty opět spojeny v jednu, přičemž jejich části jsou vynechány. Výslednou podobou je v těchto vydáních věta: „Boj o existenci neposkytuje žádné vodítko, proč by měla existovat města.“

lativní imaginaci. Žádostivosti jsou od sebe rozlišovány podle toho, jakým způsobem přispívají ke zdatnosti. Vláda Rozumu je kolísavá, vágní a temná. Je však zde.

Poznání, které máme, je přiměřené zvláštním schopnostem lidských bytostí. Máme i jisté poznání té opačně působící tendence, jež úpadek jednoho řádu proměňuje ve zrod jeho následníka.

*Přeložil Michal Andrlé*²⁵

²⁵ Za cenné připomínky k první verzi překladu děkuje překladatel kolegovi Martinovi Kaplickému.